

บทที่ 4

องค์ประกอบและระบบนิเวศสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษา

องค์ประกอบสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษา หมายถึง ส่วนประกอบต่างๆ ที่กำเนิดขึ้นมาจากการสร้างสรรค์ของมนุษย์ตามสายวัฒนธรรมหรืออารยธรรมในพื้นที่นั้น โดยองค์ประกอบสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมนี้ให้หมายเฉพาะ องค์ประกอบหรือทรัพยากรสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมทางกายภาพ (Tangible Resource) ซึ่งเป็นเครื่องรองรับองค์ประกอบทรัพยากรสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (Intangible Resource ได้แก่ ประเพณีกรรม ความเชื่อ ดนตรี การละเล่น การประดิษฐ์หัตถกรรม ฯลฯ) โดยองค์ประกอบสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมที่จะได้กล่าวถึงในที่นี้ให้แบ่งออกเป็น 3 หมวดคือ

- 1) ชุมชน หมายถึง การตั้งถิ่นฐานชุมชน ซึ่งปรากฏหลักฐานออกมาในลักษณะรูปแบบการตั้งถิ่นฐานชุมชนและแหล่งโบราณคดี โดยมีองค์ประกอบย่อยของสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมประเภทนี้ เช่น บ้านเรือน ถนน สถาปัตยกรรม แหล่งน้ำ พื้นที่ว่าง ต้นไม้ ฯลฯ
- 2) สถาปัตยกรรม หมายถึง สิ่งก่อสร้างที่ยังคงปรากฏทรวดทรงอยู่เหนือพื้นดิน หากเหลือเพียงซากกองอิฐหินติดดินหรือจมดินไปแล้ว ถือเป็นแหล่งโบราณคดี
- 3) ภูมิทัศน์วัฒนธรรม หมายถึง ทิวทัศน์ที่เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพไปจากลักษณะธรรมชาติดั้งเดิม ภายใต้อิทธิพลและข้อจำกัดทางภูมิประเทศ และวัฒนธรรม ณ ที่แห่งนั้น

ระบบนิเวศสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษา หมายถึง องค์ประกอบสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมย่อยๆ ที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นระบบ โดยเป็นความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่างๆ ซึ่งระบบนิเวศสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษาจะได้แยกอธิบายออกเป็น 2 ระบบ คือ

- 1) ระบบนิเวศการตั้งถิ่นฐานชุมชน หมายถึง กระบวนการพัฒนาการของเมืองหรือชุมชน ที่องค์ประกอบย่อยหรือทรัพยากรต่างๆ ในพื้นที่ ไม่ว่าจะเป็น บ้านเรือน ถนน สถาปัตยกรรม แหล่งน้ำ พื้นที่ว่าง ต้นไม้ มาประกอบกันขึ้นอย่างเป็นระบบที่เกื้อหนุนการดำเนินชีวิตของคนและสิ่งมีชีวิตในชุมชนนั้น ทำให้เกิดผลลัพธ์แสดงเป็นแผนผังชุมชนที่มีอัตลักษณ์ในแต่ละสายวัฒนธรรมหรืออารยธรรม ภายใต้ข้อจำกัดทางภูมิประเทศ และทรัพยากรที่ดินมี
- 2) ระบบนิเวศภูมิทัศน์วัฒนธรรม ในที่นี้หมายถึง กระบวนการที่ทำให้เกิดภูมิทัศน์จากการกระทำของวัฒนธรรมมาปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติ บนพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง สำหรับในพื้นที่ศึกษา ให้หมายถึงระบบนิเวศภูมิทัศน์ในพื้นที่นอกชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งจะได้แบ่งอธิบายระบบนิเวศภูมิทัศน์

ออกเป็น 2 ส่วนย่อย คือ ระบบนิเวศภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่ป่าเขาและระบบนิเวศภูมิทัศน์วัฒนธรรม ในพื้นที่เกษตรกรรม ซึ่งเกิดจากระบบการจัดการที่ดินและน้ำ

1. องค์ประกอบสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษา

1.1 การตั้งถิ่นฐานชุมชนและแหล่งโบราณคดี

บริเวณเขาพนมรุ้งปรากฏร่องรอยชุมชนโบราณที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมเขมรที่แผ่ขยายเข้ามายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างนับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและมีการตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้นในสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 จากนั้นมีการพัฒนาการตั้งถิ่นฐานเรื่อยมาจนเกิดชุมชนอย่างหนาแน่นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-18 โดยการรับวัฒนธรรมเขมรก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างชัดเจนในหลายๆด้าน ดังที่ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่างๆ ทั้งโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลาจารึก และเครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน เป็นต้น โดยการตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ในสมัยประวัติศาสตร์สามารถจำแนกตามช่วงเวลาออกได้เป็น 2 ช่วง คือ ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 12 และช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.1.1 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 12

การตั้งถิ่นฐานในช่วงเวลานี้พบแหล่งโบราณคดีทั้งสิ้น 4 แหล่ง ตารางแสดงชุมชนในพื้นที่ศึกษาที่เป็นแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ศึกษาก่อนพุทธศตวรรษที่ 12 คือที่โคกฝรั่ง โคกยายคาน โคกขม้น และโคกสลองตอง ซึ่งแหล่งโบราณคดีทั้ง 4 แหล่งมีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยเป็นการตั้งชุมชนบนที่ราบใกล้กับแหล่งน้ำธรรมชาติ ที่มีน้ำใช้ตลอดทั้งปี โดยแหล่งโบราณคดีโคกสลองตองและโคกยายคาน ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของเขาลายบัด ใกล้กับลำห้วยตะแบงที่ไหลจากเขาลายบัด และแหล่งโบราณคดีโคกฝรั่ง ตั้งอยู่ใกล้กับลำปะเทีย ที่ไหลผ่านทางทิศใต้ของชุมชน ในขณะที่แหล่งโบราณคดีโคกขม้นตั้งอยู่ในที่ลุ่มทางทิศตะวันออกของลำปะเทีย แม้ปัจจุบันแหล่งโบราณคดีทั้ง 4 แห่งที่กล่าวมาไม่พบร่องรอยทางผังเมืองที่ชัดเจน แต่ก็มีสภาพเป็นเนินดิน ไม่มีการสร้างแหล่งน้ำของตนเอง แต่อาศัยแหล่งน้ำธรรมชาติ ตามลักษณะการตั้งถิ่นฐานชุมชนในยุคแรกเริ่ม และพบโบราณวัตถุก่อนสมัยอารยธรรมเขมรจะแพร่เข้ามา น่าจะในราวพุทธศตวรรษที่ 12 โดยแหล่งโบราณคดีโคกฝรั่งและโคกสลองตองมีลักษณะเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยพบเศษภาชนะดินเผา ส่วนแหล่งโบราณคดีโคกขม้นและโคกยายคานพบหลักฐานกิจกรรมถลุงโลหะ โดยแหล่งโบราณคดีโคกยายคานพบเตาถลุงโลหะและเศษตะกรันโลหะ (ซีแร่) สำหรับแหล่งโบราณคดีโคกขม้นมีการพำนักอาศัยร่วมด้วยที่แหล่ง เพราะพบทั้งตะกรันโลหะและชิ้นส่วนกระดูกมนุษย์

ตารางแสดงชุมชนในพื้นที่ศึกษาที่เป็นแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ศึกษาก่อนพุทธศตวรรษที่ 12

ลำดับ	ชื่อ	กิจกรรมชุมชนในอดีต	โบราณวัตถุที่พบ
1	โคกฝรั่ง	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
2	โคกสลองตอง	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
3	โคกขมื่น	ที่อยู่อาศัยและถลุงโลหะ	ตะกรันโลหะและชิ้นส่วน กระดูกมนุษย์
4	โคกยายคาน	ถลุงโลหะ	เตาถลุงและตะกรันโลหะ

1.1.2 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18

ระยะนี้เป็นช่วงที่อารยธรรมเขมรแผ่ขยายเข้ามาในบริเวณพื้นที่โดยรอบเขาพนมรุ้งอย่างชัดเจน จากการศึกษาชุมชนโบราณและที่มีโบราณสถานสมัยอารยธรรมเขมรปรากฏอยู่จำนวน 21 แห่งดังแสดงไว้ในตารางและแผนที่ แสดงแหล่งโบราณคดีและโบราณสถานในพื้นที่ศึกษาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 พบว่ามีการตั้งถิ่นฐานจำนวนหนึ่งบริเวณที่ราบทางด้านทิศตะวันออกของเขาพนมรุ้ง โดยเป็นการตั้งชุมชนแบบรวมกลุ่มอยู่ใกล้กับคลองปูน ซึ่งเป็นคลองน้ำธรรมชาติที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในบริเวณนั้น ที่มีต้นกำเนิดจากเขาพนมรุ้ง โดยชุมชนกระจายตัวอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ จากการศึกษาด้วยภาพถ่ายทางอากาศพบว่า เป็นชุมชนสายอารยธรรมเขมรซึ่งสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

1) ชุมชนที่มีการขุดสระน้ำหรือสร้างอ่างเก็บน้ำรูปสี่เหลี่ยมหรือ “บาราย” ขึ้นไว้ใช้ในชุมชน โดยพบอยู่ทางทิศตะวันออกของเขาพนมรุ้งและอยู่ห่างจากแหล่งน้ำธรรมชาติ แต่เป็นการนำน้ำเข้าสู่บารายโดยอาศัยลำห้วยขนาดเล็ก

2) ชุมชนที่ไม่มีการสร้างแหล่งน้ำของตนเอง เพราะตั้งอยู่ใกล้แหล่งน้ำทางธรรมชาติ คือ ลำปะเทียและคลองปูนนอกจากนี้พบว่า การตั้งชุมชนในช่วงนี้ ไม่ได้มีการตั้งชุมชนในพื้นที่ใกล้เคียงกับชุมชนที่ตั้งในสมัยพุทธศตวรรษที่ 12-14 มากนัก

1.1.3 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนหลังพุทธศตวรรษที่ 18-ปัจจุบัน

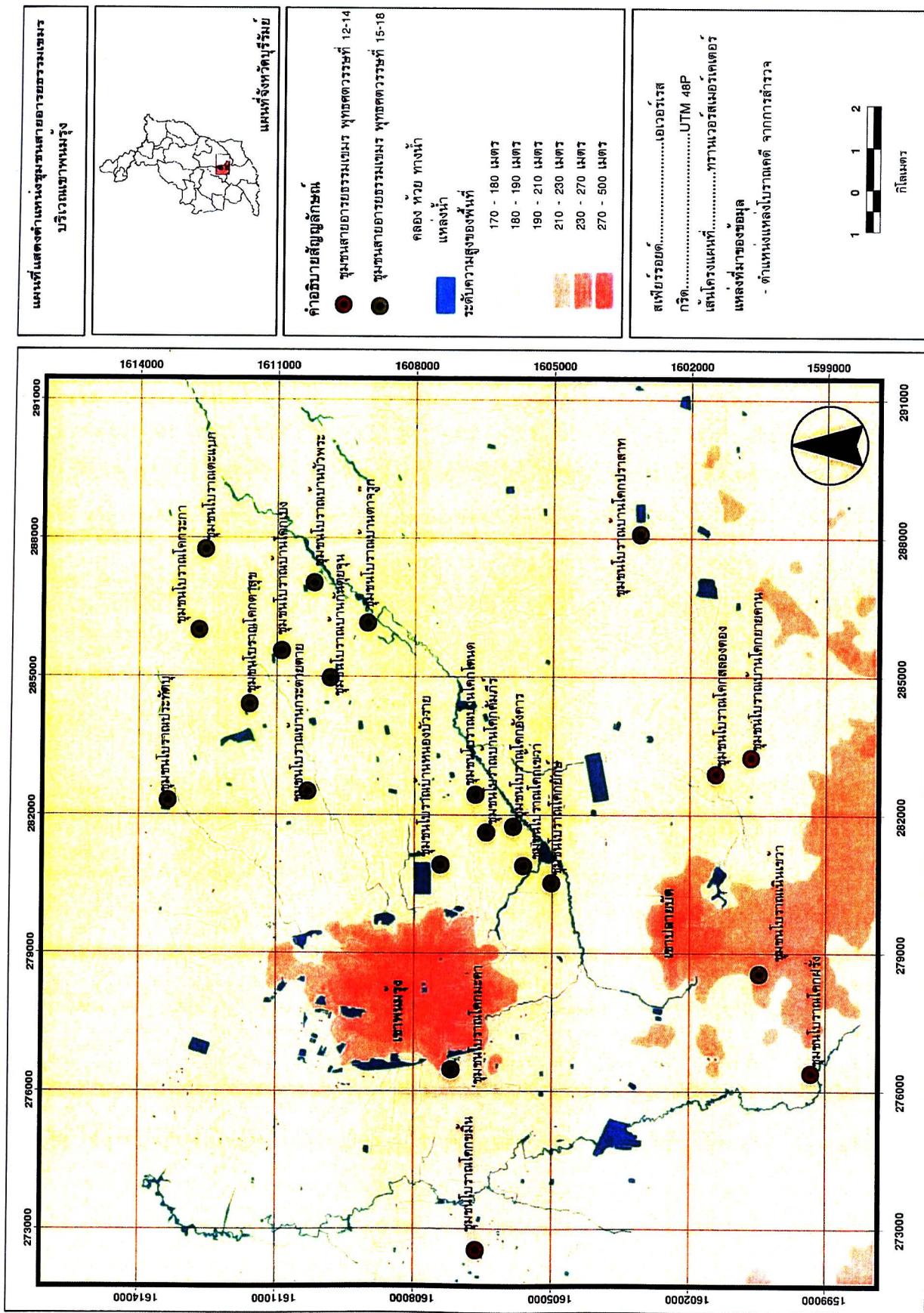
ปัจจุบันพื้นที่บริเวณเขาพนมรุ้งมีการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านและชุมชนต่างๆ ในพื้นที่ 3 อำเภอ ได้แก่ อำเภอประโคนชัย อำเภอเฉลิมพระเกียรติและอำเภอละหานทรายจังหวัดบุรีรัมย์ โดยในพื้นที่ศึกษาเดิมจะอยู่ในอำเภอประโคนชัย ปัจจุบันแยกออกเป็น 2 อำเภอคือ อำเภอประโคนชัยและอำเภอเฉลิมพระเกียรติ มีจำนวนตำบล 8 ตำบลและ 63 หมู่บ้าน ดังแสดงไว้ในตารางแสดงจำนวนตำบลและหมู่บ้านในพื้นที่ศึกษา

ตารางแสดงชุมชนในพื้นที่ศึกษาที่มีแหล่งโบราณคดีและโบราณสถานช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18

ลำดับ	ชื่อ	กิจกรรมชุมชนในอดีต	โบราณวัตถุที่พบ
1	โคกเข้ว่า	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
2	บ้านบัวพระ	ที่อยู่อาศัยและถลุงโลหะ	เศษภาชนะดินเผาและตะกรันโลหะ
3	บ้านกระต่ายตาย	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
4	บ้านประทัดบุ	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
5	บ้านกันตวยจุน	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
6	บ้านโคกเบง	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
7	บ้านโคกตาสูข	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
8	โคกระกา	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
9	บ้านตะแบก	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
10	โคกยักษ์	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
11	โคกคัมภีร์	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
12	โคกโตนด	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
13	โคกอังคาร	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
14	โคกมะค่า	ที่อยู่อาศัย	เศษภาชนะดินเผา
15	บ้านนุ	ที่อยู่อาศัยมีศาสนสถาน	เศษภาชนะดินเผาและซากอาคาร
16	โคกปราสาท	ที่อยู่อาศัยมีศาสนสถาน	เศษภาชนะดินเผาและซากอาคาร
17	บ้านตาสูข	ที่อยู่อาศัยมีศาสนสถาน	เศษภาชนะดินเผาและซากอาคาร
18	บ้านหนองบัวราย	ที่อยู่อาศัยมีศาสนสถาน	เศษภาชนะดินเผาและซากอาคาร
19	เนินเข้ว่า	ที่อยู่อาศัยมีศาสนสถาน	เศษภาชนะดินเผาและซากอาคาร
20	บ้านโคกเมือง	ที่อยู่อาศัยมีศาสนสถาน	เศษภาชนะดินเผาและซากอาคาร
21	บ้านหนองบัวราย	ที่อยู่อาศัยมีศาสนสถาน	เศษภาชนะดินเผาและซากอาคาร

ตารางแสดงจำนวนตำบลและหมู่บ้านในพื้นที่ศึกษา

อำเภอ	จำนวนตำบล	จำนวนหมู่บ้าน
อำเภอประโคนชัย	4	33
อำเภอเฉลิมพระเกียรติ	4	30

แผนที่แสดงชุมชนโบราณบริเวณเขาพนมรุ้งและบริเวณใกล้เคียง
 (ที่มา: สิริชินี แก้วธานี, 2551)

1.2 สถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรมในที่นี้หมายถึงสิ่งก่อสร้างที่ยังมีรูปทรงเป็นอาคารอยู่ ไม่รวมถึงซากอาคารที่เหลือเป็นเพียงกองอิฐและหิน ไม่เป็นทรวดทรงอาคาร เช่นกองศิลาแลงบ้านตาจู้หรือที่เนินเขาวัว ซึ่งหลักฐานดังกล่าวถือเป็นหลักฐานทางโบราณคดีไปแล้ว เพราะไม่อาจจัดว่าเป็นสถาปัตยกรรมได้ต่อไป โดยบริเวณพื้นที่โดยรอบเขาพนมรุ้งพบหลักฐานสถาปัตยกรรมของชุมชนสายอารยธรรมเขมร ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 ในลักษณะเป็นปราสาทอิฐ หินและศิลาแลง ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมในศาสนาฮินดู ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-17 กับศาสนาพุทธนิกายมหายานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งเป็นช่วงทำมาก่อนที่อารยธรรมเขมรจะลึกลงไปจากพื้นที่ โดยเหลือเพียงชาวบ้านที่พูดภาษาเขมรได้และได้มาผสมกลมกลืนกับกลุ่มชนชาวไทยลาวที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ นับจากราวพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา และตกอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ นับจากพุทธศตวรรษที่ 24 มาจนถึงปัจจุบัน ดังนั้นประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ศึกษาในปัจจุบัน จึงเป็นกลุ่มชนชาวเขมรและชาวไทยลาวผสมกัน กลายเป็นคนไทยในปัจจุบัน ที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาทแบบเถรวาท มีการสร้างวัดและบ้านเรือนแบบชาวไทยอีสานทั่วไป

สำหรับสถาปัตยกรรมในพื้นที่ศึกษา และมีความสำคัญที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าที่สามารถขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกได้นั้น จึงจะได้กล่าวถึงเฉพาะสถาปัตยกรรมในสมัยอารยธรรมเขมร ที่ปรากฏขึ้นในพื้นที่ศึกษาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 เท่านั้น โดยสถาปัตยกรรมเหล่านี้ ได้ถูกทิ้งร้างไปตามความสูญสลายของอารยธรรมเขมร ปรากฏอยู่ในรูปแบบของซากอาคาร และได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานของชาติ บางแห่งได้รับการบูรณะและกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ

สถาปัตยกรรมเขมรในพื้นที่ศึกษาที่จะได้กล่าวถึง มีอยู่จำนวน 6 แห่ง โดย 4 แห่งเป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ชุมชน ส่วนอีก 2 แห่งเป็นเทวสถานบนยอดเขา ซึ่งสถาปัตยกรรมทั้ง 6 แห่งมีลักษณะ ดังต่อไปนี้

1) ปราสาทพนมรุ้ง ตั้งอยู่บนเขาพนมรุ้ง สร้างขึ้นตามความเชื่อเพื่อให้เป็นเทวสถานแห่งพระศิวะ เทพเจ้าสูงสุดในศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย ซึ่งสถิตอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ บนยอดเขาพนมรุ้งสันนิษฐานว่าเริ่มมีการก่อสร้างราวช่วงกลางของพุทธศตวรรษที่ 15-18 เขาพนมรุ้งและปราสาทบนยอดเขาจึงเปรียบเสมือนเขาไภยาสันเป็นที่ประทับของพระศิวะกลุ่มอาคารสร้างอยู่

2) ปราสาทเมืองต่ำ ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบที่บ้านโคกเมือง ตำบลจระเข้มาก ในอดีตเป็นเทวสถานในศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ปัจจุบันได้รับการบูรณะให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดบุรีรัมย์คู่กันกับปราสาทเขาพนมรุ้ง

3) ปราสาทปลายบัด ตั้งอยู่บนเขาปลายบัดซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของเขาพนมรุ้งสร้างขึ้นราวช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันตัวปราสาทซึ่งก่อด้วยอิฐและส่วนประดับเป็นหินทรายมีสภาพชำรุดเหลือเป็นเพียงสภาพปรักหักพัง มีร่องรอยการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุ

4) ปราสาทบ้านนุ ถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็น ธรรมศาลา หรือวิหารประจำที่พักคนเดินทางสำหรับผู้เดินทางจาริกแสวงบุญบนถนนทางหลวงในราชอาณาจักรเขมร ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งราชอาณาจักรกัมพูชาโปรดให้สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 18

5) ฤๅษีบ้านโคกเมืองหรือฤๅษีเมืองต่ำ เป็นปราสาทศิลาแลง สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 18 มีรูปแบบและแผนผังตามแบบมาตรฐานพุทธสถานแห่งพระโพธิสัตว์ไวศยคุรุ คือ ลักษณะของโรคยาศาลา ที่ก่อสร้างขึ้นตามสถานที่ต่าง ๆ มีการก่อสร้างเป็นแบบเดียวกันเป็นมาตรฐาน คือ เป็นศาสนสถานที่ยกสูงด้วยศิลาแลง ประกอบด้วยอาคาร ๒ หลัง อยู่ภายในกำแพงแก้ว ที่มีซุ้มประตูทางเข้า (โคปุระ) อยู่ด้านหน้า และมักหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ภายนอกกำแพงแก้ว จะมีสระน้ำสี่เหลี่ยมมีขอบสระทำด้วยศิลาแลงทำเป็นขั้นบันไดลงไป ปัจจุบันฤๅษีเมืองต่ำ ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์แล้ว

6) ฤๅษีหนองบัวลาย มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมคล้ายกันกับฤๅษีบ้านโคกเมือง เนื่องจากใช้เป็นวิหารประจำโรคยาศาลาของชุมชนที่ตั้งอยู่เชิงเขาพนมรุ้ง ซึ่งชุมชนนี้ปัจจุบันเรียกว่า บ้านหนองบัวลาย

ภาพแสดงทรัพยากรสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมทาง
สถาปัตยกรรม ปราสาทพนมรุ้ง

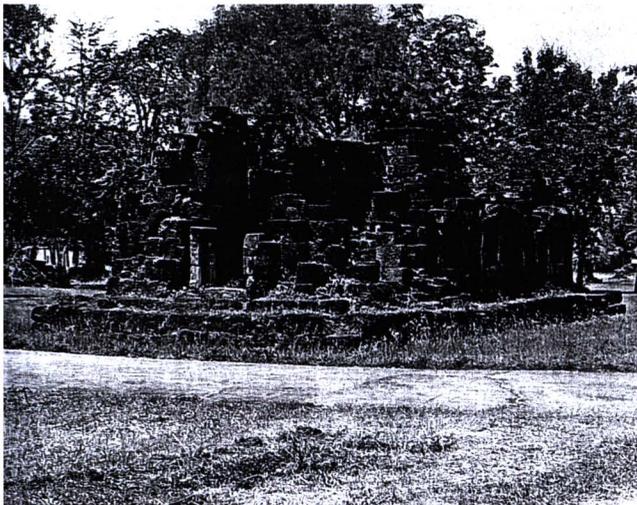
ภาพแสดงทรัพยากรสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมทาง
สถาปัตยกรรม ปราสาทเมืองต่ำ

ภาพแสดงทรัพยากรสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมทาง
สถาปัตยกรรม ปราสาทปลายบัด

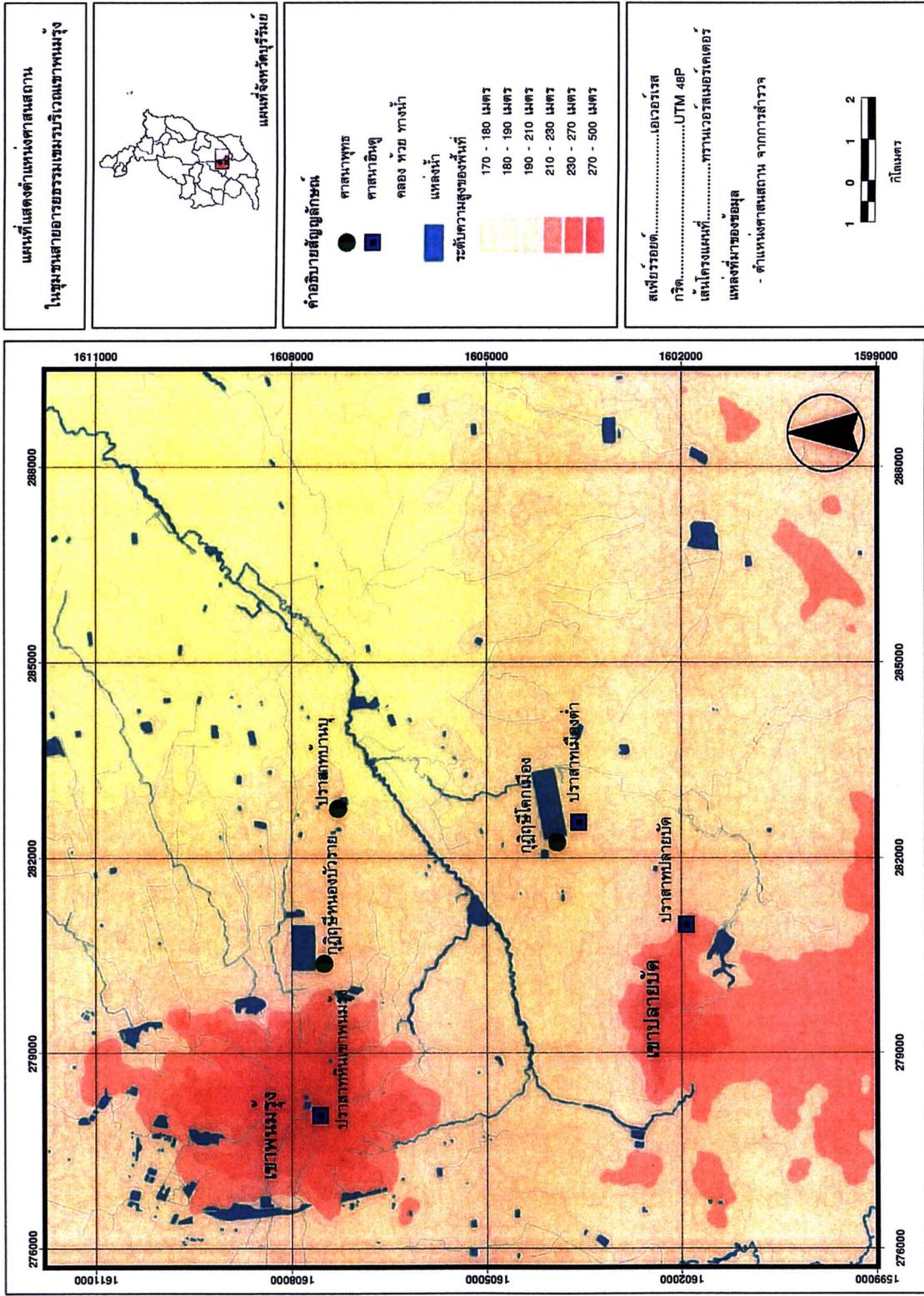
ภาพแสดงทรัพยากรสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมทาง
สถาปัตยกรรม ปราสาทบ้านนุ

ภาพแสดงทรัพยากรสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมทาง
สถาปัตยกรรม กุฏิฤๅษีเมืองต่ำ

ภาพแสดงทรัพยากรสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมทาง
สถาปัตยกรรม กุฏิฤๅษีหนองบัวลาย

แผนที่แสดงตำแหน่งสถานศึกษาเป็นโบราณสถานประเภทศาสนสถานในชุมชนสามชายธรรมบริเวณพื้นที่ศึกษา

(ที่มา: สโรจินี แก้วธานี, 2551)

1.3 ภูมิทัศน์วัฒนธรรม

องค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมนอกพื้นที่ชุมชนในพื้นที่ศึกษา จะเป็นพื้นที่นา ที่มีระบบลำน้ำ สระน้ำ และมีพื้นที่ป่าเขาเป็นองค์ประกอบ เนื่องจากประชากรส่วนใหญ่มีอาชีพทำนาและมีที่นาเป็นของตัวเองประมาณ 5-60 ไร่ มีพืชพันธุ์ที่ปลูกในท้องถิ่น และเป็นองค์ประกอบในภูมิทัศน์คือการปลูกหม่อน ที่ก่อให้เกิดอาชีพเสริมในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมาคือ การทอผ้าไหม ที่มีชื่อเสียงคือ ไหมลายผักกูด แต่ในปัจจุบันการปลูกหม่อนได้เลิกไปเกือบหมด สำหรับพืชพันธุ์ที่หาได้ตามแหล่งน้ำ คือ ต้นกกและไผ่ ทำให้เกิดอาชีพการทอเสื่อจากกกและไผ่ ซึ่งขึ้นตามแหล่งน้ำที่มีอยู่มากในพื้นที่ ที่สำคัญ คือคลองปูนหรือห้วยปูน ไหลระหว่างเขาพนมรุ้งและเขาปลายบัด นอกจากนี้ยังมีการปลูกผักสวนครัวไว้บริโภคเอง เช่น หอม พริก ผักกาดคะน้ำ ผักชี มะเขือ เป็นต้น

สำหรับสัตว์เลี้ยงต่างๆ ก็จัดได้ว่าเป็นองค์ประกอบในภูมิทัศน์วัฒนธรรมเช่นกัน โดยประชากรในพื้นที่ศึกษานิยมเลี้ยง วัว ควาย เป็ด ไก่ โดยพบว่ามีการเลี้ยงวัวเกือบทุกหลังคาเรือน ประมาณครัวเรือนละ 3-4 ตัว ส่วนควายก็มีเลี้ยงอยู่บ้าง แต่ไม่มาก ในช่วงเช้าเวลาประมาณ 08.00-10.00 ชาวบ้านจะนำวัว ควาย ไปเลี้ยงตามทุ่งนาและบริเวณเขาพนมรุ้ง ส่วนการเลี้ยงเป็ด ไก่ ก็มีการเลี้ยงอยู่บ้าง แต่ไม่มากนัก

2. ระบบนิเวศสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษา

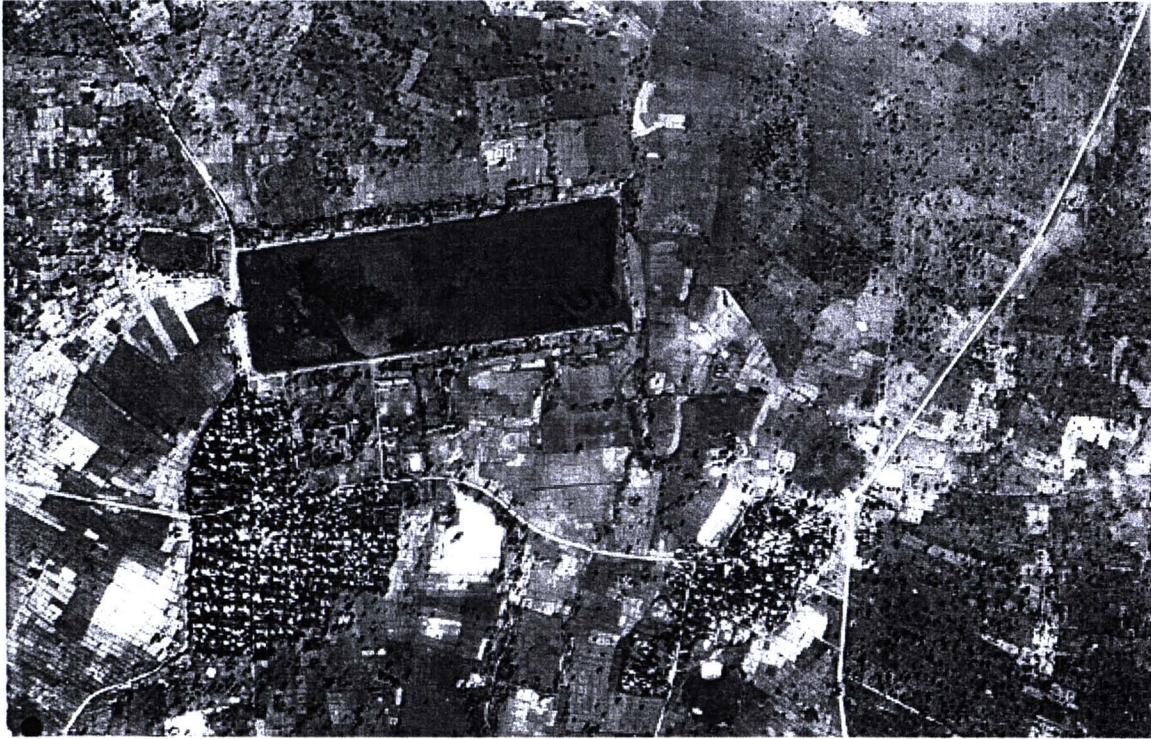
2.1 ระบบนิเวศการตั้งถิ่นฐานชุมชน

จากการศึกษาจากภาพถ่ายทางอากาศและภาพถ่ายดาวเทียมในพื้นที่ศึกษา พบว่าผังชุมชนในปัจจุบันหลายหมู่บ้านยังคงรูปแบบเดิมตั้งแต่ปรากฏหลักฐานจากในภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ. 2497 แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงไปมากบ้างน้อยบ้าง ที่เห็นได้ชัดเจน โดยเป็นชุมชนที่ตั้งบ้านเรือนเกาะกันเป็นกลุ่มก้อน ขนาดไม่สม่ำเสมอ แต่ละชุมชนมักมีการขุดสระน้ำและบารายในพื้นที่ชุมชน ซึ่งบารายนั้นเป็นการขุดไว้ตั้งแต่ในอดีต การตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านในปัจจุบันที่เป็นหมู่บ้านเกิดใหม่ เป็นการโยกย้ายจากชุมชนเดิมที่ตั้งอยู่ริมคลองปูน มาตั้งอยู่ริมถนน ส่วนบริเวณริมคลองปูนทั้งหมดปัจจุบันถูกจัดสรรให้เป็นพื้นที่การเกษตรสำหรับทำนาเกือบทั้งหมด

สำหรับระบบนิเวศการตั้งถิ่นฐานชุมชนที่มีอัตลักษณ์เฉพาะตัว และมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ คือชุมชนในสายอารยธรรมเขมรในพื้นที่ศึกษาที่ยังปรากฏศาสนสถานเป็นโบราณสถานอยู่ในพื้นที่ชุมชน โดยใน 2 ชุมชนต่อไปนี้ มีองค์ประกอบทางระบบนิเวศวัฒนธรรมที่สมบูรณ์ ได้แก่

1) บ้านโคกเมือง ตำบลจระเข้มาก อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์

บ้านโคกเมือง ตำบลจระเข้มาก อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งเป็นที่ตั้งของปราสาทอิฐที่สำคัญ ที่รู้จักกันในนามว่า “ปราสาทเมืองต่ำ” ประมาณการก่อสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 16 สำหรับชาวเขมรผู้นับถือศาสนาฮินดู ในลัทธิไวษณพนิกาย

ภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ. 2530 แสดงพื้นที่ราบเชิงเขาปลายบัต ที่ตั้งของบ้านโคกเมือง หมู่บ้านขนาดใหญ่
 ริมบารายเมืองต่ำที่มีลำห้วยน้ำน้ำเข้ามาหล่อเลี้ยง และบ้านจะเข้มาก ขนาดเล็กกว่าที่อยู่ถัดไป
 (ที่มาของภาพ: กรมแผนที่ทหาร)

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงบ้านโคกเมืองและบ้านจะเข้มาก (ที่มาของภาพ: google.com)

สภาพที่ตั้งของบ้านโคกเมือง หรือที่เรียกกันว่า “เมืองต่ำ” ตามชื่อปราสาทหินนั้น มีสภาพภูมิประเทศค่อนข้างราบ ที่มีความลาดเอียงของพื้นดินเล็กน้อย เป็นที่ราบเชิงเทือกเขาปลายบัด ที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ห่างออกไปเป็นระยะทาง 2 กิโลเมตร พื้นที่พักอาศัยของชุมชน เมื่อศึกษาดูจากภาพถ่ายทางอากาศ จะเห็นลักษณะแผนผังเมืองรูปตารางอย่างชัดเจน โดยมีเทวาลัยปราสาทเมืองต่ำ ตั้งอยู่บริเวณศูนย์กลางเมือง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ด้านทิศเหนือจะเห็นบารายสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ (360 x 660 เมตร) ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ทะเลเมืองต่ำ” ซึ่งได้รับการขุดขึ้นในสมัยอารยธรรมเขมรเพื่อเป็นแหล่งเก็บน้ำหลักของชุมชน โดยกักเก็บน้ำที่ไหลมาจากเทือกเขาปลายบัด

โดยรอบของพื้นที่ชุมชนจะเป็นพื้นที่นา ซึ่งมีระบบการวางแปลงนาให้รองรับที่ไหลมาตามธรรมชาติจากเทือกเขาปลายบัด และยังมีกรวางระบบแปลงนาเป็นแนวตารางเพื่อรองรับน้ำจากทะเลเมืองต่ำ และคลองปุน ซึ่งเป็นคลองธรรมชาติที่ทำหน้าที่เป็นคลองชลประทานที่สำคัญให้กับนาเมืองต่ำด้วย

ชุมชนบ้านโคกเมืองในสมัยอาณาจักรเขมร น่าจะมีความเจริญรุ่งเรืองมาก และเป็นเมืองศูนย์กลางในระดับอนุภูมิภาค เนื่องจากการพบร่องรอยภาชนะดินเผาสมัยเขมรที่กระจายตัวอย่างกว้างขวาง และจากร่องรอยที่ปรากฏบนพื้นดินของผังเมืองที่ครอบคลุมบริเวณกว้างกว่าเขตพื้นที่ชุมชนในปัจจุบัน ทำให้พบว่าชุมชนเมืองต่ำนี้เป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีระบบการบริหารแหล่งน้ำอย่างมีประสิทธิภาพ โดยพื้นที่นาโดยรอบอยู่ภายใต้ระบบชลประทานที่ได้รับการควบคุมทั้งสิ้น ซึ่งพื้นที่ที่สามารถให้ผลผลิตจากระบบชลประทานในสมัยอารยธรรมเขมร มีมากกว่าพื้นที่ที่ให้ผลผลิตจากน้ำฝนธรรมชาติในปัจจุบันถึงประมาณ 4 เท่า

ความเป็นเมืองที่สำคัญบนที่ราบ ทำให้มีการก่อสร้างเทวบรรพตขึ้นบนยอดเขาปลายบัด และบริเวณชานเมืองมีการก่อสร้าง “อโรคยศาลา” หรือโรงพยาบาล ดังปรากฏศาสนสถานประจำโรงพยาบาลที่ยังเหลือซากปรักหักพังไว้ที่รู้จักกันในนาม “กุฎิฤๅษีเมืองต่ำ” ตั้งอยู่บริเวณขอบเมือง ห่างจากใจกลางเมือง อันเป็นที่ตั้งของปราสาทเมืองต่ำ เป็นระยะทางตรงประมาณ 500 เมตร โดยชุมชนอโรคยศาลาจะตั้งอยู่บนฝั่งด้านเหนือของบารายเมืองต่ำ บริเวณมุมด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของบาราย และมีบารายของโรงพยาบาลเองตั้งอยู่เบื้องหน้า ซึ่งเรียกกันว่า “ทะเลน้อย” ขนาดประมาณ 120 x 300 เมตรเดิมเคยตื้นเขิน ชาวบ้านใช้เป็นแปลงนา แต่ปัจจุบันได้รับการขุดลอกให้เห็นสภาพชัดเจนแล้ว

การกำหนดพื้นที่ของชุมชนอโรคยศาลา โดยให้พื้นที่ชุมชนเมืองต่ำจะอยู่บนฝั่งทิศใต้ของบาราย “ทะเลเมืองต่ำ” ชุมชนอโรคยศาลาตั้งอยู่ฝั่งตรงข้าม ทำให้ชุมชนอโรคยศาลาตั้งอยู่ต่างหากจากชุมชนอย่างชัดเจน ซึ่งโรงพยาบาลแห่งนี้คงมิใช่ให้การรักษาแต่เฉพาะประชาชนในเมืองต่ำ แต่คงจะรวมถึงประชาชนที่อยู่ในหมู่บ้านใกล้เคียงด้วย เนื่องจากเมืองต่ำเป็นเมืองศูนย์กลางการปกครองและ

ความเจริญในระดับอนุภูมิภาคของพื้นที่ราบแถบ อำเภอละหานทราย, อำเภอประโคนชัย, และอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์

ชุมชนอโรคยศาลากับชุมชนเมืองต่ำ จะมีแนวร่องที่ราบชุ่มน้ำที่ไหลลงบารายคันขวางอยู่ซึ่งประชาชนชาวเมืองต่ำสามารถเดินทางมารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลแห่งนี้ได้ จะต้องเดินเลาะมาตามแนวตลิ่งบารายด้านทิศใต้ และเลี้ยวไปตามตลิ่งด้านทิศตะวันตก ข้ามสะพานศิลาแลง (ซึ่งในปัจจุบันสะพานดังกล่าวได้ถูกไถทำลายและเปลี่ยนเป็นท่อระบายน้ำสำเร็จรูปคอนกรีตเสริมเหล็กรูปทรงกระบอกและทำถนนทับข้างบนไปหมดแล้ว) บริเวณร่องน้ำไหลที่นำน้ำเข้าสู่บาราย แล้วจึงเดินต่อไปอีกประมาณ 220 เมตร ก็จะถึงบารายทะเลน้อย

การใช้ที่ดินในบริเวณชุมชนอโรคยศาลา นอกจากกฎภูฎาษี ปัจจุบันเป็นพื้นที่ทำนาไปหมดแล้ว แต่ร่องรอยการวางแปลงนาที่ไม่เป็นระเบียบ ขัดแย้งกับระบบแปลงนาที่เป็นตารางโดยรอบ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าในบริเวณที่ดินที่มีแปลงนาไม่เป็นระเบียบประมาณ 750 x 750 เมตร (0.5 ตารางกิโลเมตร หรือ 350 ไร่) นั้น คือพื้นที่ชุมชนอโรคยศาลาเมืองต่ำ ซึ่งในพื้นที่นี้คงเป็นพื้นที่พักอาศัยและอาคารรักษาพยาบาลต่าง ๆ ของโรงพยาบาล และตั้งอยู่ทางด้านหลัง (ทิศตะวันตก) ของวิหารพระโพธิสัตว์โกษัลคุรุ

นอกจากนี้ ยังมีการสร้างแนวคันดินยาวประมาณ 600 เมตร อยู่ด้านทิศเหนือของชุมชนอโรคยศาลา และทอดตัวตามทิศตะวันออก-ตะวันตก เป็นคันกั้นน้ำที่อาจไหลเอ่อทันจากคลองปุน ซึ่งไหลตามแนวทิศตะวันตกเฉียงเหนือและห่างจากกฎภูฎาษีประมาณ 1.2 กิโลเมตร ไม่ให้ไหลเข้ามาในชุมชนได้

พื้นที่นาด้านทิศเหนือและตะวันตกของชุมชนอโรคยศาลาแสดงให้เห็นถึงการระบบแปลงนาแบบตาราง โดยมีความยาวของบึงนาตั้งฉากกับคลองปุน เป็นการรองรับน้ำที่เอ่อหรือสามารถชักเข้ามาจากคลองปุนได้โดยสะดวก บริเวณพื้นที่นี้อาจเป็นพื้นที่นาประจำชุมชนก็ได้

จากการวิเคราะห์สภาพพื้นที่โดยรอบกฎภูฎาษีเมืองต่ำ พบว่าการสร้างบารายเพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ชุมชนอโรคยศาลาต่างหากจากบารายใหญ่ประจำชุมชนนั้น บารายทะเลน้อยในอดีตมีน้ำขังเต็มได้ก็ด้วยระบบส่งน้ำที่ได้รับการออกแบบเป็นพิเศษ โดยขณะที่บารายทะเลเมืองต่ำดักน้ำที่ไหลมาตามร่องน้ำธรรมชาติ น้ำที่เข้าสู่ทะเลน้อยจะเป็นการชักน้ำมาจากอ่างเก็บน้ำขนาดย่อมที่ชาวเมืองต่ำคงสร้างขึ้นบริเวณเชิงเขาปลายบัด และค้อย ๆ ส่งน้ำมาตามลำคลองขุด และมีการพักน้ำไว้ตามสะพานขนาดย่อมเป็นระยะ ๆ อีก 2 สะระ ตามเส้นทางประมาณ 2.4 กิโลเมตร ก่อนจะมาถึงทะเลน้อย

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า ชุมชนอโรคยศาลาที่เมืองต่ำ เป็นชุมชนที่น่าจะมีการปกครองของตนเอง และเป็นชุมชนที่เลี้ยงตนเองในด้านการใช้น้ำและการผลิตอาหารได้ ทั้งยังสามารถให้บริการชาวเมืองต่ำและชาวเมืองใกล้เคียงซึ่งสามารถเดินทางมาเข้ารับการรักษาพยาบาลได้ด้วย การก่อสร้างแหล่งน้ำต่างหากและตำแหน่งที่ตั้งขานเมือง โดยเฉพาะเมื่อบารายทะเลน้อยอยู่เกือบขนมมกับบาราย

ทะเลเมืองต่ำ แต่ก็มิได้ใช้บารายร่วมกัน ทั้งมีการทำระบบส่งน้ำให้ยุ่งยากขึ้นอีก จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าคงมีการบริหารชุมชนต่างหากจากกันประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งที่สำคัญคือ คงมีความจำเป็นที่ต้องมีสระน้ำต่างหาก เพื่อสุขอนามัยและเพื่อมิให้เกิดการแพร่กระจายของโรคในกรณีเกิดโรคระบาดให้เข้ามาสู่ชุมชนได้อีกด้วย

ร่องรอยของผังชุมชนอโรคยาศาลาที่บ้านโคกเมือง จึงแสดงให้เห็นถึงคติการวางผังชุมชนตามแนวคิดของมณฑลจักรวาลที่ยังคงสืบทอดกันมา โดยมีวิหารพระโพธิสัตว์โกลัสชยคุรุ เป็นศูนย์กลางชุมชน หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีบารายทอดตัวอยู่เบื้องหน้า แสดงให้เห็นถึงความเป็นองค์ประกอบของชุมชนที่ชัดเจน และเป็นบารายประจำอโรคยาศาลา ซึ่งเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงรูปความเป็นชุมชนที่พึ่งตนเองโดยสมบูรณ์

ชุมชนเขมรที่บ้านโคกเมืองยังมีความสัมพันธ์กับชุมชนขนาดเล็กที่อยู่ใกล้เคียงอย่างเห็นได้ชัด โดยชุมชนเหล่านั้นมีทั้งชุมชนที่ตั้งขึ้นใหม่ในแบบแผนของชาวเขมรเอง เช่น ชุมชนที่บ้านหนองบัวลาย และชุมชนที่มีมาแต่ดั้งเดิมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น โคกฝรั่ง โคกสลองตอง โดยชุมชนเหล่านี้ น่าจะเป็นไปได้ว่าตกอยู่ภายใต้การปกครองของเมืองต่ำ

นอกจากนี้ การที่เมืองต่ำเป็นเมืองบริวารที่สำคัญ ซึ่งน่าจะขึ้นต่อเมืองพิมาย เมืองต่ำจึงเป็นเมืองที่อยู่บนเส้นทางคมนาคมสายหลักระหว่างเมืองพิมายกับเมืองพระนครหลวง ดังปรากฏหลักฐานของ “บ้านมีไฟ” หรือศาสนสถานของที่พักคนเดินทางปรากฏที่บ้านบุ ซึ่งหากจากเมืองต่ำ เพียง 2 กิโลเมตร ซึ่งเดินทางมาจากริกแสวงบุญยังเขาพนมรุ้ง ซึ่งถือว่าเป็นเทวบรรพตที่สำคัญของราชอาณาจักรกัมพูชาในดินแดนเขมรสูงหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านโคกเมืองออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือเพียงประมาณ 3.5 กิโลเมตร

2) ชุมชนบ้านหนองบัวลาย อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์

ณ เขาพนมรุ้ง ได้ปรากฏการสร้างวิหารพระโพธิสัตว์โกลัสชยคุรุขึ้น ที่บ้านหนองบัวลาย อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ตามรูปแบบมาตรฐานของวิหารพระโพธิสัตว์โกลัสชยคุรุ สำหรับชุมชนที่บ้านหนองบัวลายนี้ เป็นชุมชนในพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งนับว่าเป็นชุมชนที่ตั้งขึ้นใหม่กว่าชุมชนโดยรอบ

ชุมชนที่บ้านหนองบัวลายนี้ ได้มีการสร้างวิหารพระโพธิสัตว์โกลัสชยคุรุไว้บนฝั่งทิศใต้ของบารายขนาดใหญ่ 450 x 780 เมตร ซึ่งเรียกกันว่า “หนองบัวลาย” รองรับน้ำที่ไหลลงมาจากเขาพนมรุ้ง และเป็นชุมชนที่มีขนาดไม่ใหญ่นัก วางตัวยาวตามแนวฝั่งของบาราย โดยมีพุทธสถานวางตำแหน่งไว้กลางความยาวของฝั่งบาราย

บารายหนองบัวลายน่าจะใช้ในการเก็บกักน้ำเพื่อการเกษตรกรรมแก่พื้นที่นาเชิงเขา มากกว่าใช้เป็นแหล่งน้ำใช้ของชุมชนเพียงอย่างเดียว เพราะจากการวิเคราะห์ดูลักษณะการใช้ที่ดิน ได้มีการ

วางระบบแปลงนาที่เป็นตารางอย่างมีระเบียบ และมีแปลงนาตั้งฉากกับบาราย จะทำให้สามารถรับน้ำจากบารายเมื่อระบายออกมาได้

บารายแห่งนี้จึงอาจเป็นไปได้ว่าเป็นแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรกรรม โดยเป็นส่วนหนึ่งของระบบชลประทานเชิงเขาพนมรุ้ง สำหรับพื้นที่เกษตรกรรมขึ้นอยู่กับเทวาลัยแห่งเขาพนมรุ้ง ซึ่งในจารึกพนมรุ้งหลักที่ 8 พุทธศตวรรษที่ 17 กล่าวถึง "การสร้างสระน้ำศรีสุริยะ ไกลเชิงเขาจขานะแห่งเพื่อกเขาใหญ่ ...ได้สร้างทางเดินให้ทอดไปตามสันเขาเพื่อข้ามน้ำ" เป็นการสร้างองค์ประกอบทางภูมิทัศน์ตามธรรมเนียมความเชื่อในสายอารยธรรมเขมร ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 18 จึงน่าจะมีการตั้งเป็นชุมชนขึ้น เพราะชุมชนที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ มีขนาดเล็กดังสังเกตได้จากร่องรอยการตั้งถิ่นฐาน และเมื่อเปรียบเทียบกับขนาดของบาราย ไม่มีความจำเป็นที่ชุมชนที่มีขนาดเล็กจะสร้างบารายขนาดใหญ่ขึ้นมา ซึ่งมีพื้นที่มากกว่าพื้นที่พักอาศัยของชุมชนถึงประมาณ 3 เท่า ซึ่งบารายหนองบัวลายนี้ กรมศิลปากร (2553) สันนิษฐานว่าเป็นสระน้ำศรีสุริยะ ที่นเรนทราทิตย์ผู้เป็นหลานตาของพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 2 สร้างขึ้น และยังคงเห็นแนวเส้นทางโบราณทอดมายังเขาพนมรุ้ง ประดุจข้ามน้ำมาดังกล่าวไว้ในจารึก

อนึ่ง ชุมชนเขมรในอดีตที่บ้านหนองบัวลายนี้อาจเป็นชุมชนโรคยาศาลาให้การรักษาพยาบาลแก่ผู้คนทั่วไปที่เดินทางมาจาริกแสวงบุญที่เขาพนมรุ้งด้วยก็ได้ แต่ที่แน่นอนคือเป็นชุมชนที่นับถือพระโพธิสัตว์ไภสัชยคุรุ

ภาพแสดงบารายบ้านหนองบัวลาย เชิงเขาพนมรุ้ง ผังชุมชนสายอารยธรรมเขมร ที่บ้านเรือนราษฎรเรียงขนานกันไปตามแนวคันบาราย โดยมีกุฎิฤๅษีเป็นพุทธสถานศูนย์กลางชุมชนในอดีต

ภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ. 2530 แสดงที่บ้านหนองบัวลาย มีบารายสมัยอารยธรรมเขมรที่เรียกว่า "หนองบัวลาย" อยู่ทางขวามือของภาพ เพื่อรองรับน้ำที่ไหลลงมาจากเขาพนมรุ้ง หมู่บ้านนี้ยังเป็นที่ตั้งของกุฏิฤๅษีหนองบัวลาย หรือวิหารประจำโรงพยาบาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กษัตริย์ผู้เรืองอำนาจ และห้วงใยประชาชน แห่งราชอาณาจักรกัมพูชา ในพุทธศตวรรษที่ 18 (ที่มาของภาพ: กรมแผนที่ทหาร)

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงบ้านหนองบัวลาย (ที่มาของภาพ: google.com)

2.2 ระบบนิเวศภูมิทัศน์วัฒนธรรม

2.2.1 ระบบพื้นที่ป่าเขา: ระบบการอนุรักษ์พื้นที่ป่าเขาภายใต้ความเชื่อทางศาสนา

พื้นที่ป่าเขาในพื้นที่ศึกษาได้ถูกนำมาใช้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนามากกว่าพันปี ตั้งแต่ในอดีตมาจนถึงปัจจุบัน และทำให้เกิดระบบการสงวนรักษาพื้นที่ป่าเขา โดยในพื้นที่ศึกษามีพื้นที่ป่าเขาอยู่ 2 ทำเลคือ เขาพนมรุ้งและเขาปลายบัด ซึ่งระบบการอนุรักษ์พื้นที่ป่าเขาทั้งสองทำเลนี้ เกิดขึ้นจากความเชื่อจากในอดีต ดังมีรายละเอียดดังนี้

1) เขาพนมรุ้ง: เทวบรรพตแห่งดินแดนเขมรสูง

เนื่องจากในสมัยอารยธรรมเขมรมีการกำหนดให้พื้นที่ป่าเขาเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์อย่างสูง ถือเป็นเทวบรรพตของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเขาพนมรุ้ง ถือได้ว่าเป็นเทวบรรพตศูนย์กลางมณฑลจักรวาลแห่งดินแดนเขมรสูงทีเดียว

เขาพนมรุ้งเป็นภูเขาลูกโดด กลางพื้นที่ราบของอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ มีลักษณะเป็นรูปรีเกือบกลม เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 4.5 กิโลเมตร สูงจากระดับพื้นราบเชิงเขาประมาณ 198 เมตร หรือสูงจากระดับน้ำทะเล 385 เมตร เขาพนมรุ้งเป็นภูเขาไฟที่ดับมานานแล้ว จึงสามารถพบเห็นหินภูเขาไฟที่มีรูพรุนอยู่ทั่วไป

โดดเด่นบนยอดเขาพนมรุ้งคือปราสาทเขาพนมรุ้ง ที่สร้างขึ้นในกลางพุทธศตวรรษที่ 17 แต่มีหลักฐานของปราสาทอิฐ อยู่ในบริเวณยอดเขาข้างปราสาทในปัจจุบัน ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 และนับจากนั้นมากก็มีสิ่งก่อสร้างปรากฏเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง เพื่อเป็นเทวสถานในศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 ได้เปลี่ยนเป็นพุทธสถานในนิกายมหายาน จึงแสดงให้เห็นว่าเขาพนมรุ้ง เป็นสถานที่เคารพสักการะและประกอบศาสนพิธีของชาวเขมรไม่ต่ำกว่า 1,000 ปี จากข้อความในจารึก ทำให้เราทราบถึงประวัติว่า เทวบรรพตแห่งนี้อยู่ในความอุปการะของราชสกุล ซึ่งคงเป็นเครือญาติกับกษัตริย์เขมรแห่งเมืองพระนคร และเป็นผู้ปกครองดินแดนแถบเขมรสูง ส่วนจะมีเมืองหลวงของดินแดนเขมรสูงตั้งอยู่ที่ใดนั้น นักโบราณคดีประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นเมืองต่ำหรือเมืองพิมาย ซึ่งผู้วิจัยเห็นพ้องกับนักประวัติศาสตร์หลายท่านว่าน่าจะเป็นเมืองพิมาย เพราะระยะทางจากเมืองพิมายถึงเขาพนมรุ้ง ก็ประมาณ 90 กิโลเมตรเท่านั้น และบริเวณรอบเมืองพิมายเป็นที่ราบ บนเส้นทางสัญจรระหว่างเมืองพิมายกับเมืองพระนครหลวง บนดินแดนเขมรสูง จะมีภูเขาสูงลูกโดดที่ใกล้กับเมืองพิมาย ก็เป็นบริเวณบริเวณที่ตั้งของเขาพนมรุ้งนี้เอง จึงสามารถสร้างเป็นเทวบรรพต เกิดเป็นภูมิทัศน์ทางทิวดงาม และบ่งชี้ถึงความเชื่อทางอารยธรรมของพื้นที่ได้

เขาพนมรุ้ง เป็นเทวบรรพตที่มีเทวาลัยปราสาทพนมรุ้งที่มีความสมบูรณ์และงดงามที่สุดในประเทศไทย หลังจากการบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นจากกองหินที่สลักหักพัง เทวาลัยแห่งศิวลึงคบรรพต

สง่างามอยู่บนยอดเขา สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ของเทวาลัย ทอดตัวตามแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก โดยมี การก่อสร้างเป็นลำดับตามตะพักเขา เป็นระยะทางประมาณ 275 เมตร ตั้งแต่บันไดทางขึ้น สุอาคาร พลับพลา ทางดำเนินที่เรียงรายด้วยเสาหินหัวบัว (เสานางเรียง) บันไดนาคราช ชุ่มประศูและระเบียง คัด จนถึงปราสาทหินทรายสีออกชมพูเรื่อย ๆ ของปราสาทหินพนมรุ้ง ที่อยู่บนยอดเขา หันหน้ารับแสง พระอาทิตย์ยามรุ่งอรุณอย่างมีรู้เปื้อ

ใกล้ยอดเขา บริเวณเชิงปราสาทพนมรุ้งมีสระน้ำธรรมชาติแห่งหนึ่งเรียกว่า “สระสง” เดิมคง เป็นปากปล่องภูเขาไฟ แต่ได้รับการตกแต่งให้เป็นสี่เหลี่ยม เพื่อเป็นแหล่งน้ำใช้ของเทวาลัยแห่งนี้ เนื่องจากพนมรุ้งเป็นภูเขาสูง จึงเป็นต้นน้ำของเขื่อนและบารายที่อยู่บริเวณเชิงเขาโดยรอบอีกด้วย

ประชาชนผู้เดินทางมาจาริกแสวงบุญ ณ เทวบรรพตแห่งนี้ จะสามารถขึ้นเขาพนมรุ้งได้จาก บริเวณเชิงเขาทางทิศตะวันออก ซึ่งปรากฏร่องรอยถนนโบราณ และศาสนสถานแห่งที่พักคนเดินทาง (ในศิลาจารึกเรียกว่า “บ้านมีไฟ”) อยู่บนที่ราบด้านทิศตะวันออก ห่างจากเชิงเขาพนมรุ้งประมาณ 3.5 กิโลเมตร ที่บ้านบุ ในเขตอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์

บริเวณเชิงเขาพนมรุ้ง ปรากฏชุมชนโบราณในอารยธรรมเขมรอยู่โดยรอบ ในเขตอำเภอประ โคนชัย ในรัศมี 5 กิโลเมตร ที่สำคัญได้แก่ บ้านหนองบัวลาย บ้านโคกเมือง (เมืองต่ำ) และบ้านบุ ที่ ยังคงปรากฏสถาปัตยกรรมเขมรในอดีตตั้งอยู่

โดยตำแหน่งที่ตั้งและลักษณะที่เป็นภูเขากลมลูกโดด จึงจะเห็นว่าเขาพนมรุ้ง จึงเป็น สัญลักษณ์ของเขাপระสุเมรุ ที่เป็นศูนย์กลางแห่งมณฑลจักรวาลที่ครอบคลุมดินแดนเขมรสูง แดบแอ่ง โคราชได้อย่างสำคัญยิ่ง

2) เขาปลายบัด : เทวบรรพตประจำชุมชน

เขาปลายบัด เป็นภูเขาขนาดย่อม ตั้งอยู่บนเส้นต่อเขตแดนระหว่างอำเภอประโคนชัยและ อำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ เขาปลายบัดมีลักษณะเป็นรูปกลม เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 3 กิโลเมตร มีความสูง 295 เมตรจากระดับน้ำทะเล หรือประมาณ 95 เมตรจากที่ราบเชิงเขา จึงนับได้ว่าเป็นภูเขาที่มีความสูงไม่มากนัก ตั้งอยู่ 3 กิโลเมตรทางทิศใต้ของเขพนมรุ้ง และห่างจากเมืองต่ำ (บ้านโคกเมือง) ประมาณ 2 กิโลเมตรทางทิศตะวันตกเฉียงใต้

บนเขาปลายบัด มีเทวาลัยขนาดเล็กในสายอารยธรรมเขมรตั้งอยู่ 2 หลัง จากรูปแบบทาง สถาปัตยกรรม ทำให้สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 เทวาลัยหลังหนึ่งอยู่บน จุดสูงสุดของยอดเขา ในเขตอำเภอประโคนชัย สร้างด้วยหินทราย อีกหลังหนึ่งอยู่ต่ำลงมาก่อด้วยอิฐ อยู่ในเขตอำเภอละหานทราย ทั้งสองหลังอยู่ในสภาพสลักหักพัง และอยู่ในเขตพื้นที่รกของป่าสงวน แห่งชาติ

เขาปลายบัด คงจะเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์มาตั้งแต่ครั้งบรรพกาล ที่ประชาชนพื้นเมืองคงนับถือ ภูเขามาก่อน ด้วยปรากฏร่องรอยชุมชนมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ตั้งถิ่นฐานชุมชนอยู่ในพื้นที่

ราบเชิงเขา มาก่อนที่ชาวเขมรจะเข้ามาตั้งถิ่นฐานมากขึ้นและครอบครองดินแดน เผยแพร่อารยธรรมของตน ต่อมาชุมชนขนาดใหญ่ของชาวเขมรที่นับถือพระนารายณ์ ในลัทธิไวยศนพิกาย ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองต่ำ (บ้านโคกเมือง) 2 กิโลเมตรด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเขাপลายบัด และชุมชนอื่นบริเวณเชิงเขา น่าจะเป็นผู้อุปถัมภ์หรือดูแลเขাপลายบัดแห่งนี้

ในขณะที่เขาพนมรุ้งซึ่งอยู่ห่างออกไปจากเมืองต่ำออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือเพียง 3.5 กิโลเมตรนั้น ถือได้ว่าเป็นเทวบรรพตระดับชาติ ภายใต้ความอุปถัมภ์จากราชวงศ์ เขাপลายบัดคงมีฐานันดรเป็นเทวบรรพตของชุมชนในละแวกนั้น โดยเฉพาะของเมืองต่ำนั่นเอง

การสร้างเทวบรรพตของชุมชน จะปรากฏขึ้นได้คงจะต้องอาศัยปัจจัยหลาย ๆ ประการเช่นเจ้าเมืองนั้นคงต้องมีฐานันดรศักดิ์และอำนาจพอสมควร ที่จะสามารถสถาปนาเทวบรรพตให้กับดินแดนของตนได้ และขนาดของเทวาลัยน่าจะมีสัมพันธ์กับฐานันดรศักดิ์หรืออำนาจของเจ้าเมืองนั้น ดังนั้นเทวาลัยที่พบบนเทวบรรพตประจำชุมชน จึงมักจะมีขนาดไม่ใหญ่นักและตั้งอยู่บนภูเขาที่ไม่สูงมาก

จากการที่ทั้งเขาพนมรุ้งและเขাপลายบัด มีเทวสถานตั้งอยู่บนยอดมาตั้งแต่ในอดีต ทำให้จวบจนปัจจุบันพื้นที่ป่าเขาทั้งสองแห่งได้รับการอนุรักษ์ไว้อย่างดี

ภาพแสดงลักษณะภูมิทัศน์ของเขাপนมรุ้ง ซึ่งมีเสาศาอากาศสัญลักษณ์สื่อสารอยู่บนยอดหนึ่ง และปราสาทเขাপนมรุ้งอยู่บนอีกยอดหนึ่ง ซึ่งเป็นเทวบรรพตที่สำคัญในอดีต ระดับราชอาณาจักร ในสมัยเขมร บริเวณเชิงเขามีเขื่อนโบราณเพื่อจ่ายน้ำไปยังที่นาโดยรอบ แสดงอัตลักษณ์ระบบนิเวศทางวัฒนธรรมที่สำคัญ

ภาพแสดงลักษณะภูมิทัศน์ของเขাপลายบัด ซึ่งเป็นเทวบรรพตของชุมชน โบราณที่อยู่โดยรอบเชิงเขามีเขื่อนโบราณ เพื่อกักน้ำและจ่ายไปยังคลองสายหลักบารายและที่นาโดยรอบ

2.2.2 ระบบนิเวศพื้นที่เกษตรกรรม: ระบบการจัดการพื้นที่นาและการจัดการน้ำ

จากภูมิปัญญาการจัดการน้ำในชุมชนสายอารยธรรมเขมรที่พบในบริเวณพื้นที่ศึกษา ที่สามารถจำแนกออกได้เป็น 3 ประเภทคือ 1) ภูมิปัญญาในการสร้างเขื่อนหรือทำนบกั้นน้ำบริเวณเชิงเขา 2) ภูมิปัญญาในการสร้างระบบคลองส่งน้ำ เพื่อลำเลียงน้ำมาจากเขื่อนเชิงเขาไปยังที่นา และ 3) ภูมิปัญญาในการสร้างบาราย (สระน้ำชุมชน) และสระน้ำขนาดเล็ก ซึ่งภูมิปัญญาทั้ง 3 ลักษณะได้ทำให้เกิดระบบภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมในการจัดการพื้นที่นาและการจัดการน้ำเพื่อการเกษตรกรรมในพื้นที่ศึกษาดังนี้

1) ระบบการสร้างเขื่อนหรือทำนบกั้นน้ำบริเวณเชิงเขา

จากการสำรวจพื้นที่บริเวณรอบเขาพนมรุ้ง และรอบเขาปลายบัด จะพบว่าจากพื้นที่ป่าเขาต้นน้ำของชุมชนในพื้นที่ศึกษา คือเขาพนมรุ้งและเขาปลายบัด ก่อนที่น้ำจะไหลลงไปตามลำห้วยธรรมชาติต่างๆ ชาวเขมรได้มีสร้างทำนบหรือเขื่อนที่ทำขึ้นเป็นคันดิน ไว้กักเก็บน้ำ ปัจจุบันเขื่อนเหล่านี้ก็ยังมีการใช้งานอยู่ ได้แก่

1.1) อ่างเก็บน้ำคูขาด มีพื้นที่ขนาด 72 ไร่ ตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเขพนมรุ้ง อยู่ในระดับความสูงระหว่าง 197-202 เมตร ลักษณะของอ่างเป็นแอ่งกระทะที่เกิดจากที่ลาดเชิงเขา จากการสร้างคันดินกั้นปากแอ่งเป็นทำนบทำให้เกิดเป็นพื้นที่เขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำ เพื่อใช้กักเก็บน้ำที่ไหลมาจากเขาพนมรุ้ง และจ่ายน้ำหรือส่งน้ำต่อไปยังพื้นที่การเกษตร โดยเชื่อมโยงกับคลองธรรมชาติคือคลองบุรี ผ่านพื้นที่การเกษตรและชุมชนบ้านกระต่ายตายซึ่งเป็นชุมชนโบราณในสายอารยธรรมเขมร

1.2) อ่างเก็บน้ำห้วยลาด มีพื้นที่ขนาด 43.15 ไร่ ตั้งอยู่ทางด้านใต้ของอ่างเก็บน้ำคูขาด อยู่ในระดับความสูงระหว่าง 197-202 เมตร พบแนวคันดินหรือแนวคันชักน้ำที่ดึงน้ำเข้าสู่ห้วยเบง และมีลำน้ำขนาดเล็กที่ไหลไปลงที่บารายบ้านตะโก

1.3) อ่างเก็บน้ำห้วยสลักไต่ 1 และ 2 อ่างเก็บน้ำห้วยสลักไต่มีขนาดเล็กกว่าอ่างเก็บน้ำคูขาดและอ่างเก็บน้ำห้วยลาด โดยมีพื้นที่ขนาด 15.23 และ 27.29 ไร่ ตามลำดับ อ่างเก็บน้ำนี้มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างคือ เป็นอ่างเก็บน้ำที่มีสองอ่าง วางตัวซ้อนกันในระดับที่ต่างกันตามลักษณะความสูงของภูมิประเทศ โดยอ่างเก็บน้ำห้วยสลักไต่ 1 อยู่ที่ระดับความสูงระหว่าง 197-202 เมตรและอ่างเก็บน้ำห้วยสลักไต่ 2 อยู่ที่ระดับความสูงระหว่าง 202-212 เมตร ทำให้เมื่อน้ำไหลเข้าจนเต็มอ่างบนก็จะล้นลงมามีอ่างด้านล่างคอยชะลอและกักเก็บน้ำไว้ได้อีกชั้นหนึ่ง จากนั้นอ่างด้านล่างก็มีคันดินชักน้ำ และมีทางน้ำระบายลงสู่ที่ราบและลงสู่ห้วยสลักไต่

1.4) อ่างเก็บน้ำห้วยลึก มีพื้นที่ขนาด 87.26 ไร่ อ่างเก็บน้ำห้วยลึกตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเขาปลายบัด ที่ระดับความสูงระหว่าง 202-207 เมตร รับน้ำจากเขาปลายบัดและพบว่ามีคันดินชักน้ำ

และมีทางน้ำไหลลงสู่ห้วยตะแบง ซึ่งห้วยตะแบงไหลผ่านพื้นที่การเกษตรทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ และลำสาขาของห้วยตะแบงไหลลงสู่บารายเมืองต่ำ ของบ้านโคกเมือง

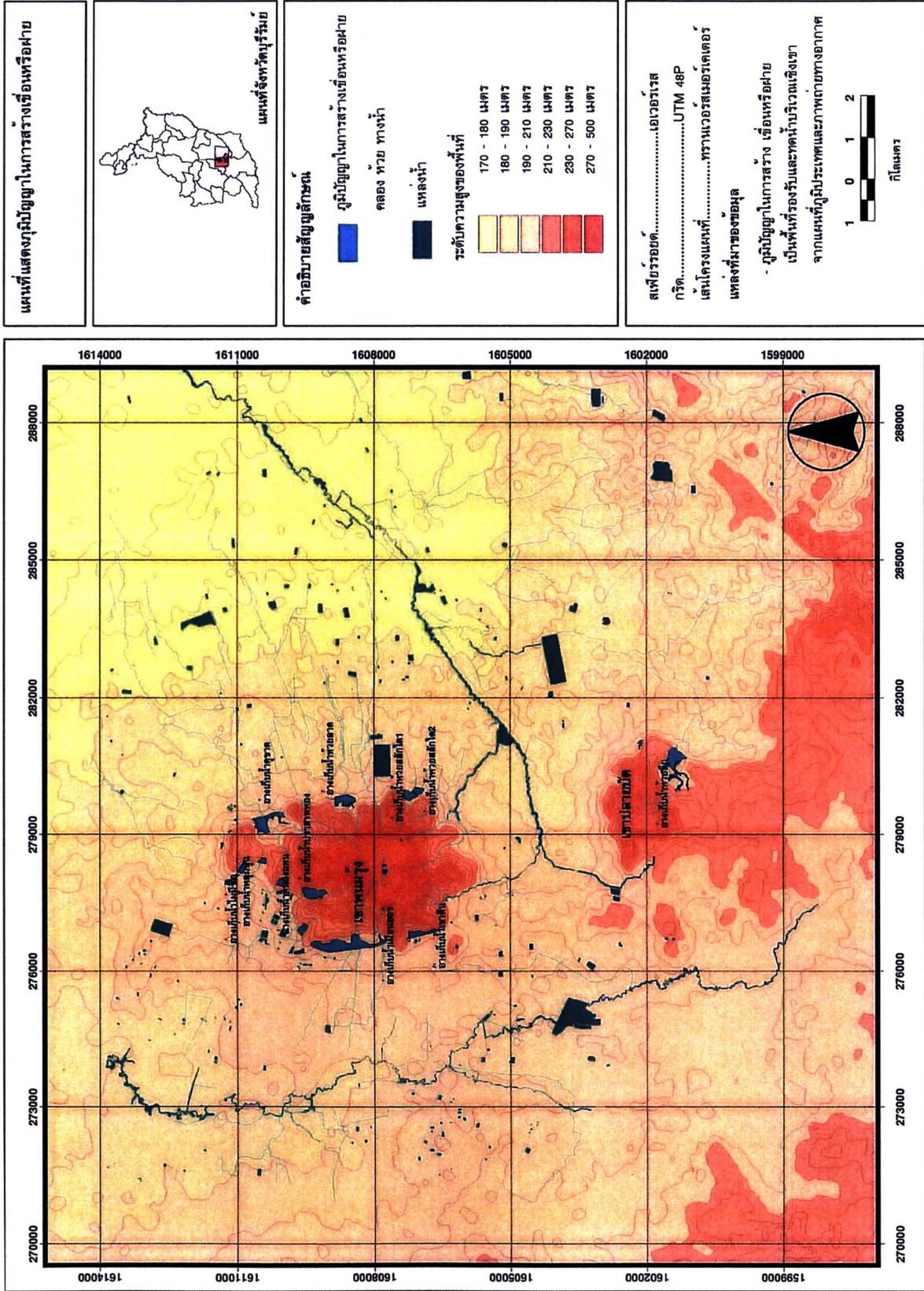
1.5) อ่างเก็บน้ำเมื่อนฮอร์ มีพื้นที่ขนาด 174.47 ไร่ เป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่สุดในพื้นที่ศึกษา ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของเขพนมรุ้ง มีความยาวตามแนวเขามากกว่าอ่างเก็บน้ำอื่นๆ ปัจจุบันเป็นแหล่งกักเก็บน้ำที่สำคัญที่รองรับน้ำจากเขพนมรุ้งเพื่อกระจายเข้าสู่คลองส่งน้ำที่นำน้ำเข้าไปใช้ในพื้นที่ไร่นาทางด้านทิศตะวันตกของเขพนมรุ้ง

นอกเหนือจากอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ยังพบว่า โดยรอบเขพนมรุ้งมีลักษณะการกักเก็บน้ำแบบนี้กระจายอยู่ทั่วไป โดยเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก โดยไม่พบว่ามีการขุดคลองเพื่อจ่ายน้ำเข้าสู่ที่นาในลักษณะโครงข่ายส่งน้ำ แต่พบในลักษณะของการทำคันดินเล็กเพื่อกักน้ำและสามารถทลายคันดินออกได้เมื่อต้องการระบายน้ำเข้าแปลงนาที่อยู่บริเวณใกล้กับเชิงเขาได้โดยตรง โดยการถ่ายน้ำ จากอ่างขนาดเล็กเหล่านี้ อาศัยลักษณะทางภูมิประเทศที่มีความลาดชันจากเชิงเขาลงไปสู่ที่ลุ่ม โดยการวางแนวแปลงนาในลักษณะขั้นบันได น้ำจึงไหลเข้าสู่ที่นาได้โดยสะดวก ภายใต้การควบคุมหรือเสริมคันดินระหว่างขั้นบันไดได้ง่ายๆ

นอกจากนี้ ในบริเวณเขพนมรุ้งยังพบ คันดินที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นทำนบในการบังคับหรือเบนน้ำเพื่อกระจายออกในพื้นที่โดยรอบ ซึ่งทำนบในลักษณะนี้จะสร้างในที่ราบคือในพื้นที่นา โดยการสร้างขวางทางน้ำ เมื่อฤดูน้ำหลากกระแสน้ำไหลมาชนกับทำนบ คันดินของตัวทำนบจะทำหน้าที่กั้นให้น้ำแผ่ออกด้านข้างเพื่อกระจายน้ำบางส่วนเข้าสู่พื้นที่ด้านข้างของทำนบ และปริมาณน้ำบางส่วนก็จะไหลล้นข้ามทำนบไปตามลำน้ำต่อไป ซึ่งทำนบที่มีขนาดใหญ่ที่สุดที่พบในบริเวณเขพนมรุ้งและพื้นที่ใกล้เคียงคือ ทำนบที่ชักน้ำจากคลองปูนเข้าสู่บารายปราสาทเมืองต่ำมีความยาว 1.5 กิโลเมตร นอกจากนี้ยังพบทำนบกั้นน้ำบริเวณ ทิศใต้ของปราสาทบ้านนุ นอกจากนี้ยังพบแนวคันดินที่บริเวณด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเขพนมรุ้ง และบริเวณด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเขพนมรุ้งด้วย

สำหรับบริเวณรอบเขาปลายบัด ก็ยังสามารถพบแนวคันดินของเขื่อนโบราณด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ที่ยังไม่ได้ทำการขุดลอกพื้นที่อ่างเก็บน้ำ แต่ในฤดูฝนจะเห็นน้ำไหลลงมาจากภูเขาเอ่อถึงคันดิน ซึ่งหากทำการฟื้นฟูเขื่อนโบราณจะทำให้ได้อ่างเก็บน้ำอีกอ่างหนึ่ง ที่สามารถนำไปใช้กับที่นาในบริเวณทิศเหนือของเขปลายบัด ซึ่งจัดเป็นพื้นที่น่าน้ำฝน ค่อนข้างแห้งแล้ง เนื่องจากไม่มีการสืบทอดระบบชลประทานโบราณมาใช้ในพื้นที่ปัจจุบัน

การใช้พื้นที่ดินเพื่อเป็นเขื่อนเก็บน้ำ ซึ่งเขื่อนเหล่านี้นอกจากจะทำให้เกิดระบบภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่สำคัญจากภูมิปัญญาในอดีตแล้ว ยังถือเป็นการจัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพ เพราะเป็นแหล่งกักเก็บและควบคุมการปล่อยน้ำต่อไปยังระบบคลองส่งน้ำและบารายหรือสระน้ำประจำชุมชน ที่จะกล่าวถึงในต่อไป

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งน้ำในพื้นที่ศึกษา บริเวณรอบเขาพนมรุ้ง และรอบเขาปลายบัด

(ที่มา: สโรชนี แก้วธานี, 2551)

ภาพแสดงเก็บน้ำห้วยสลักไต่เชิงเขาพนมรุ้งที่ เป็น
ระบบโบราณที่มาตั้งแต่สมัยอารยธรรมเขมร
และได้รับการขุดลอกโดยกรมชลประทาน

ภาพแสดงเก็บน้ำโบราณเชิงเขาปลายบัดด้านทิศตะวันตก
เฉียงใต้ ที่เห็นเป็นแนวคันดินโบราณ แต่ยังไม่ได้รับการขุด
ลอกให้สามารถนำกลับมาใช้งานได้เต็มประสิทธิภาพ

ภาพแสดงเก็บน้ำห้วยลึกเชิงเขาปลายบัดที่ เป็น
ระบบโบราณที่มาตั้งแต่สมัยอารยธรรมเขมร
และได้รับการขุดลอกโดยกรมชลประทาน

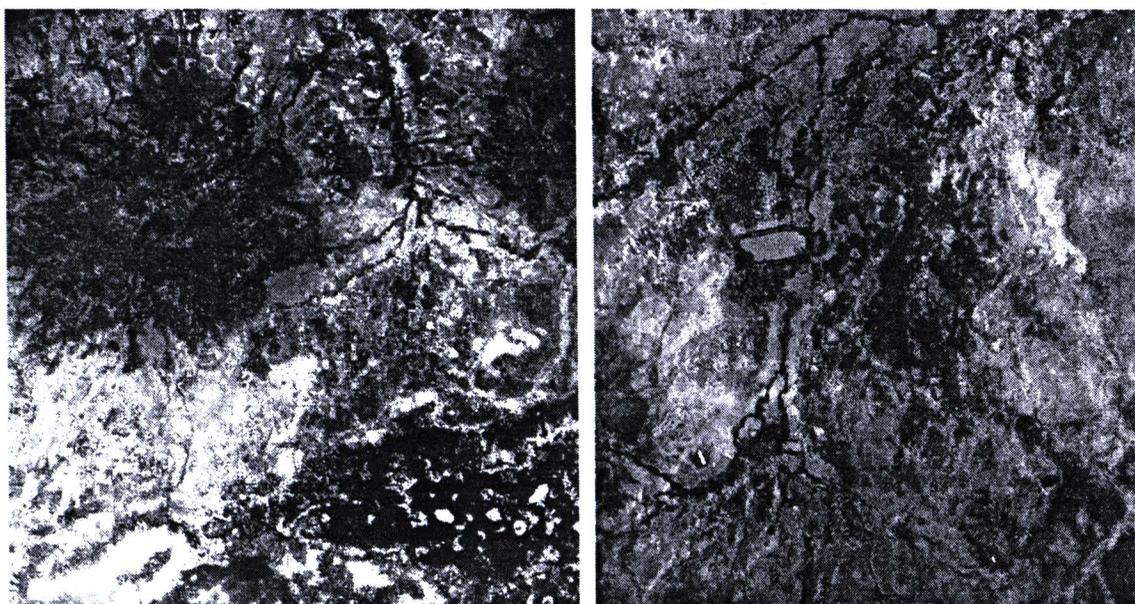

ภาพแสดงเก็บน้ำอ่างเก็บน้ำคูซาดเชิงเขาพนมรุ้งที่
เป็นระบบโบราณที่มาตั้งแต่สมัยอารยธรรมเขมร
และได้รับการขุดลอกโดยกรมชลประทาน

2) ระบบโครงข่ายคลองส่งน้ำ

จากแหล่งน้ำต้นทาง คือเขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำที่ได้รับการสร้างขึ้นตั้งแต่ในอดีต การลำเลียงน้ำไปยังที่นา จากการสำรวจภาคสนามได้พบระบบคลองส่งน้ำ เป็นระบบภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่สำคัญ และมีความสำคัญยิ่งในการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่ศึกษาตั้งแต่กว่า 700 ปีก่อน โดยภูมิทัศน์วัฒนธรรมในลักษณะนี้ เป็นระบบคลองส่งน้ำหลัก ในพื้นที่ศึกษานี้คือคลองปูน และลำปะเทียในลักษณะเป็นลำประโดง (ภาษาในภาคกลาง) และคลองซอยย่อยลักษณะเป็นลำไส้ไก่ (ภาษาในภาคกลาง) หรือลำรางเพื่อถ่ายเทน้ำออกจากลำประโดงในลักษณะให้เป็นโครงข่าย

ลำรางขนาดเล็กถูกขุดขึ้นโดยแรงงานมนุษย์วางตัวขนานกับพื้นที่การเกษตรซึ่งเป็นที่ราบโดยมีระดับความสูงจากระดับน้ำทะเลไม่เกิน 190 เมตร จากการศึกษาด้วยภาพถ่ายทางอากาศและการสำรวจภาคสนาม พบลำรางส่งน้ำประเภทนี้ทั้งสิ้นไม่น้อยกว่า 170 เส้น ซึ่งเป็นการสร้างขึ้นเป็นแนวตัดขวางกับแนวระดับความสูงกล่าวคือเพื่อให้สามารถไหลจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำได้เองโดยอัตโนมัติ บางบริเวณพบว่ามี การ ขุดลำรางเหล่านี้ห่างกันในระยะเท่ากันทุกเส้น คือทุกระยะ 50 เมตร เป็นการสร้างโครงข่ายส่งน้ำอย่างทั่วถึงทั้งพื้นที่ศึกษาซึ่งครอบคลุมไม่น้อยกว่า 400 ตารางกิโลเมตร (20 X 20 กิโลเมตร) นับเป็นการสร้างระบบชลประทานเป็นภูมิปัญญาในท้องถิ่นที่เป็นอัจฉริยะ ที่สอดคล้องกับลักษณะภูมิประเทศและสะดวกในการบริหารจัดการจัดการน้ำด้วย ซึ่งน่าจะส่งผลให้การผลิตข้าวในพื้นที่บริเวณนี้ให้ผลผลิตสูงอย่างสม่ำเสมอและเหลือเพื่อเกินกว่าการบริโภคในชีวิตประจำวัน จนน่าจะสัมพันธ์กับการนำข้าวไปผลิตเป็นเหล้าขาวเชิงอุตสาหกรรม สอดคล้องกับการผลิตไหเหล้าจำนวนมากจากแหล่งเตาผลิตเครื่องปั้นดินเผาในสมัยเขมรร่วมร้อยเตาในอำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์นี้เอง

ภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ. 2497 แสดงเขาพนมรุ้ง (ซ้าย) และบางส่วนของเขาปลายบัด (ขวา)

ซึ่งมีคลองปูนไหลระหว่างกลาง เป็นลำน้ำที่หล่อเลี้ยงพื้นที่นาในพื้นที่ศึกษา

(ที่มาของภาพ: กรมแผนที่ทหาร)

หากกล่าวถึงในรายละเอียด ระบบโครงข่ายคลองส่งน้ำ ในพื้นที่ศึกษา จะเป็นการส่งน้ำด้วยในระบบย่อยตามลำดับดังนี้

2.1) ระบบคลองสายหลัก โดยน้ำจากเขื่อนเชิงเขา ควบคุมให้ระบายเข้าคลองหรือลำห้วยหลัก ซึ่งมีธรรมชาติมาแต่เดิม แต่น่าจะมีการขุดหรือปรับแต่งให้กว้างและตรงในบางบริเวณ ตั้งแต่ในสมัยเขมร

2.2) ระบบฝายในคลอง เพื่อทดน้ำเข้านา โดยในคลองสายหลัก คือคลองปุ่นหรือลำห้วยปุ่น ซึ่งมีต้นกำเนิดมาจากเทือกเขาพนมรุ้งและเทือกเขาปลายบัด ในเขตตำบลแยมวัฒนา ไหลลงมาทางทิศตะวันออก มารวมกับห้วยสลักไต่ ซึ่งมีต้นกำเนิดจากเขาพนมรุ้ง ที่บ้านโคกเมือง ก่อนจะไหลลงไปยังเขตตำบลจระเข้มากและลงน้ำชีที่ อำเภอพลับพลาชัย จังหวัดบุรีรัมย์ เพื่อไปบรรจบกับแม่น้ำมูลในเขต อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ ยังพบการสร้าง “ฝายดิน” เพื่อเป็นฝายกั้นน้ำในคลองปุ่นและลำห้วยใกล้เคียงอีกด้วย ซึ่งเป็นระบบการจัดการน้ำในท้องถิ่น จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในท้องถิ่น ถึงฝายดินจำนวน 9 ฝายเฉพาะในคลองปุ่น ทำให้ทราบว่า ฝายดินบางแห่งเป็นของหมู่บ้าน โดยผู้ใหญ่บ้านเกณฑ์ลูกบ้านไปช่วยกันปั้นฝายดิน เพื่อกักเก็บน้ำในฤดูแล้ง ให้สามารถใช้ได้ตลอดปี ทั้งในการเก็บกักน้ำไว้ทำนา เลี้ยงวัวควาย และเป็นแหล่งปลา

การทำฝายดินนั้น ชาวบ้านเล่าว่าในอดีต ที่ป่าไม้ยังอุดมสมบูรณ์หนาแน่นกว่าเดี๋ยวนี้ เพียงช่วงต้นฤดูฝนคือในเดือนพฤษภาคม น้ำก็จะไหลเข้าเต็มฝายดินแต่ละฝาย และไหลล้นไปยังฝายอื่นๆ ที่อยู่ตามลำคลองไป ถึงเดือนกรกฎาคม น้ำในคลองก็มีเต็มตลิ่ง แต่ไม่มีน้ำท่วม เพราะสภาพพื้นที่ลาดเทเชิงเขาลงไปยังที่ราบ ในการปั้นหรือเสริมฝายดินที่ก็มีอยู่มาแต่เดิม จะต้องกะว่าจะให้ระดับน้ำเก็บกักเก็บถึงนาใคร เพื่อให้ได้ประโยชน์ทั่วถึงกันทั้งหมด โดยมีฝาย 7 ตัวของคลองปุ่นที่ชาวบ้านวางแผนการจัดการร่วมกัน ส่วนอีก 2 ฝายต้นน้ำและท้ายน้ำไม่กระทบระดับน้ำในนา การยกระดับคันฝายจึงคล้ายกับชั้นบันไดกักเก็บน้ำไต่ระดับขึ้นไปเรื่อย เพื่อให้ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ด้วยกันถ้วนหน้า การทำฝายดินของชาวบ้านในอดีต ตัวฝายที่ทำด้วยดินและไม้ปักเป็นเสา สูงกว่าระดับท้องนา เพื่อยกระดับน้ำให้สูงขึ้นให้น้ำล้นฝั่งและระบายเข้าที่นา ส่วนในห้วยสลักไต่มีฝายดินอีก 2 ฝาย

2.3) ระบบคลองซอยหรือลำรางส่งน้ำ ในลักษณะเป็นลำไส้ไก่(ภาษาภาคกลาง) ในภาษาท้องถิ่นเรียกว่า “แห่” (ภาษาไทยลาว) หรือ “ซาแค” และ “เหมืองนา” โดยแห่นี้เป็นทางระบายน้ำจากฝายดินจากคลองสายหลักเข้าสู่ที่นา ทั้งเมื่อน้ำเริ่มเต็มฝายดิน ชาวบ้านต้องทำร่องระบายน้ำออกด้านข้าง เพื่อไม่ให้แรงไหลของน้ำปะทะฝายดินมากเกินไป เป็นการป้องกันไม่ให้ฝายดินขาด เมื่อน้ำที่ไหลมาปะทะกับฝายดินจะหมุนวนออกไปยังแห่ทั้งสองข้างของฝายดินเพื่อระบายน้ำเข้าสู่ที่นาโดยไม่ต้องสูบน้ำ แห่แต่ละเส้นมีขนาดความกว้างไม่เกิน 1.2 เมตร และมีความลึกไม่ถึง 1 เมตร ยาว 100-200 เมตร เกิดจากการขุดดินให้เป็นร่อง เป็นแนวยาวขนานกับแนวแปลงนา เพื่อระบายน้ำเข้าสู่ที่นา จากภาพถ่ายทางอากาศ จะสังเกตเห็นเป็นเส้นแนวคลอง หรือสังเกตได้จากจะเห็นแนวต้นไม้ซึ่งเกิดอยู่

ริมคลองขนานไปกับแปลงนา บางเส้นไม่สามารถมองเห็นได้จากภาพถ่ายทางอากาศ เพราะมีความกลมกลืนกับเส้นคันนา แต่จะสังเกตเห็นได้จากการสำรวจภาคสนาม

ในการสร้างแห่ ชาวบ้านจะช่วยกันลงแรงช่วยกันขุด และถือว่าเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของชาวบ้านที่ได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เพียงแต่ตั้งชื่อตามคนมีนาอยู่ใกล้ เช่น แห่พ่อใหญ่เส็ง แห่ตากั้ง แห่พ่อใหญ่ขนาด เป็นต้น การระบายน้ำด้วยลำไส้ไก่หรือแห่ ในเขตบ้านโคกเมือง เป็นระบบจัดการระบายน้ำที่ไม่ซับซ้อน เพราะพื้นที่มีสภาพเป็นที่ราบขั้นบันไดต่ำ เป็นพื้นที่ทุ่งจากเชิงเขาลาดลงสู่ราบลาดลงสู่ลำห้วยธรรมชาติในพื้นที่

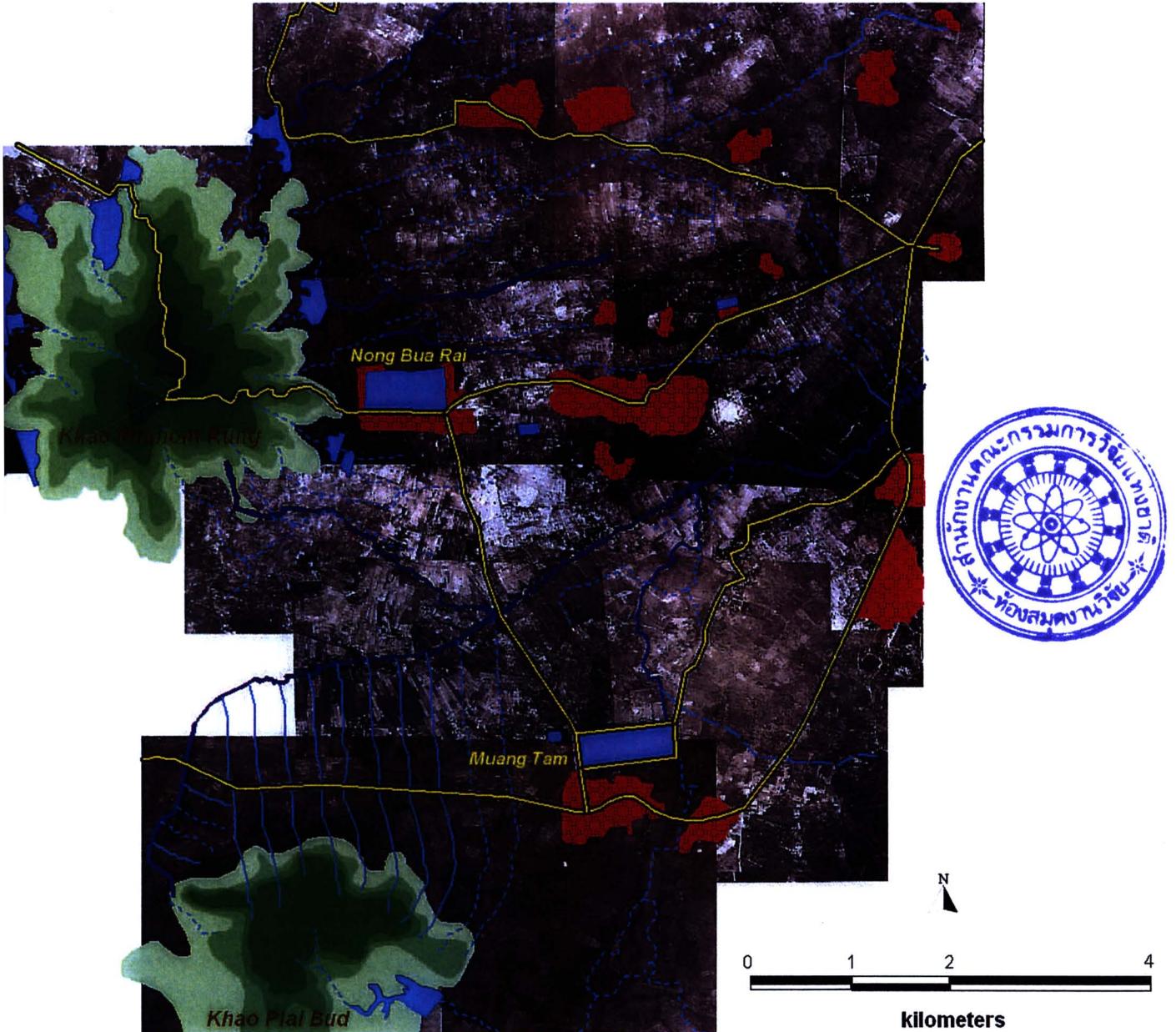
สำหรับ “เหมืองนา” เป็นลำรางส่งน้ำของระบบลำไส้ไก่เพื่อนำน้ำเข้าที่นาเช่นเดียวกัน มีความกว้างตั้งแต่ 1.00-3.50 เมตร และอาจยาวกว่า 200 เมตร แต่ปัจจุบันเนื่องจากคนในท้องถิ่น มิได้มองเห็นเป็นระบบโครงข่ายเดียวกัน และมีได้ใช้ประโยชน์เป็นลำรางส่งน้ำเข้านา แต่ใช้เรียกลำรางระหว่างแปลงนาของแต่ละคน โดยปัจจุบันเหมืองนาทำหน้าที่รองรับน้ำจากแปลงนาในช่วงที่น้ำหลาก ชาวบ้านจะระบายน้ำจากแปลงนาของตนไปยังนาคนอื่นไม่ได้ เพราะต่างมีน้ำมากเช่นเดียวกัน จึงต้องระบายน้ำลงสู่เหมืองนาแทน การทำเหมืองนาจึงเป็นการตกลงสละที่ดินคนละนิดคนละหน่อยระหว่างเจ้าของที่นาฝั่งตรงข้ามกัน ในหลายเส้นของเหมืองนา ที่มีได้ถูกใช้งาน จึงขาดการดูแลรักษา และบ้างก็ใช้เป็นถนนสัญจรเข้านา โดยเจ้าของนาใช้ร่วมกันในช่วงทำนาและบรรทุกข้าวยามเก็บเกี่ยว ขนาดความกว้างของเหมืองนาจึงพอให้เกวียนและควายเดินเข้าที่นาได้ ดังนั้น ประโยชน์ของเหมืองนาในพื้นที่ปัจจุบัน จึงเป็นไปเพื่อแก้ไขปัญหาน้ำในแปลงนาที่มีมากเกินไปในยามน้ำหลาก

ในด้านระบบนิเวศ เนื่องจากเหมืองนา เป็นระบบโครงข่ายที่ต่อเชื่อมกับกับแห่และลำคลองธรรมชาติ จึงเป็นเส้นทางการอพยพของปลาระหว่างแปลงนากับลำห้วยด้วย

อนึ่ง ในการดำรงอยู่ของเหมืองนา สืบเนื่องจากความเชื่อในท้องถิ่นที่ว่า เหมืองนาเป็นเส้นทางของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใช้เดินทาง ถ้าใครไปปิดเหมือง จะต้องมีอันเจ็บป่วยและเป็นไป ประสบการณ์ของพ่อประเทืองเล่าว่า สมัยเป็นหนุ่มเคยไปกั้นเหมืองเพื่อใส่ไซ เพราะเห็นว่าน้ำเยอะ ปลาจากนานาจะเยอะเมื่อกั้นคูใส่ไซเสร็จ ตัวเองเกิดเจ็บป่วย ปวดหัวมาก เป็นไข้รักษาไม่หาย จนต้องไปหาหมอธรรมชาติพบสาเหตุเพราะไปปิดกั้นเหมืองนา ทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เดินทางเข้ามาในเหมืองนาทำให้เจ็บป่วย จนต้องไปเปิดเหมืองคูไซ เช่นสรวงขอโทษขอภัยจึงหายเป็นปกติทั้ง ตนเองยังจำเรื่องราวได้ดีจนถึงทุกวันนี้

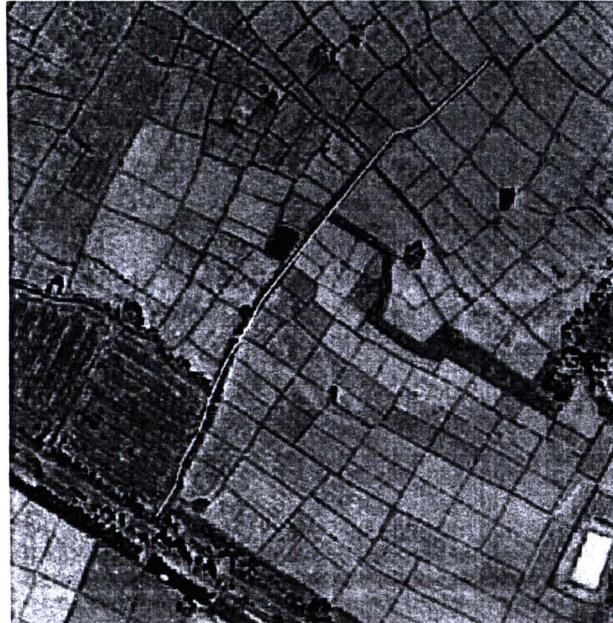
สำหรับแห่และเหมืองนาที่สำรวจพบ พบว่าครอบคลุมบริเวณพื้นที่กว้างขวางกว่าพื้นที่ศึกษา คือเลยออกไปอีกกว่าเท่าตัว ทำให้เกิดพื้นที่ชลประทานเป็นโครงข่ายของลำห้วยปุนและลำปะเทีย ครอบคลุมพื้นที่ราว 400 ตารางกิโลเมตร หรือ 20 X 20 กิโลเมตร แต่เนื่องจากปัจจุบันพื้นที่ดังกล่าว มิได้เป็นที่ดินกัลปนาในการผลิตข้าวและเหล่าเป็นเครื่องอุปโภคแต่ทว่าล้วยเขาพนมรุ้งและเขาปลายบัด รวมทั้งชุมชนเมืองต่ำและในบริเวณใกล้เคียง การบริหารจัดการจึงไม่เป็นระบบโครงข่าย ทั้งมีการถือกรรมสิทธิ์แปลงนาเป็นรายย่อยๆ ทำให้ไม่เกิดการตระหนักรู้ถึงระบบชลประทานโบราณที่สมบูรณ์

รวมทั้งชุมชนเมืองต่ำและในบริเวณใกล้เคียง การบริหารจัดการจึงไม่เป็นระบบโครงข่าย ทั้งมีการถือกรรมสิทธิ์แปลงนาเป็นรายย่อยๆ ทำให้ไม่เกิดการตระหนักรู้ถึงระบบชลประทานโบราณที่สมบูรณ์

ภาพแสดงระบบคลองซอยส่งน้ำเข้าแปลงนาจากคลองปุนหรือลำห้วยปุนและลำปะเทีย ซึ่งเป็นลำน้ำสายหลักในพื้นที่ศึกษา โดยเป็นการขุดด้วยฝีมือมนุษย์ไว้ทุกระยะ 50 เมตร ครอบคลุมเป็นโครงข่ายระบบชลประทานโบราณ

ในอารยธรรมเขมร แสดงถึงระบบนิเวศวัฒนธรรมในอดีตที่ยังทิ้งร่องรอยหลักฐานไว้อย่างสำคัญ ลำไส้ไก่ที่คนในท้องถิ่นเรียกว่า แห่ ขาแค และเหมืองนาบางเส้น ยังใช้งานได้ แต่หลายเส้นตื้นเขิน เพราะมิได้ถูกใช้งานในระบบนา
น้ำฝนในปัจจุบัน ที่มีขนาดลปะทานเช่นในอดีต

ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะของคลองซอย ที่เรียกว่า “เหมืองนา” ในระบบคลองส่งน้ำ เพื่อจ่ายน้ำเข้าและระบายน้ำออกจากนา แต่ปัจจุบันใช้เพียงระบายน้ำออกจากนาหรือเป็นทางสัญจรระหว่างแปลงที่ดิน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนละเจ้าของ (ที่มาของภาพ: google.com ใน สโรชนี แก้วธานี, 2551)

ภาพแสดงเหมืองนาที่ยังใช้งานได้ เพื่อจ่ายน้ำเข้าและระบายน้ำออกจากนา แต่ปัจจุบันใช้เพียงระบายน้ำออกจากนา

ภาพแสดงเหมือนนาที่ยังใช้งานได้ เพื่อจ่ายน้ำเข้าและระบายน้ำออกจากนา
แต่ปัจจุบันใช้เพียงระบายน้ำออกจากนาหรือเป็นทางสัญจรระหว่างแปลงนา

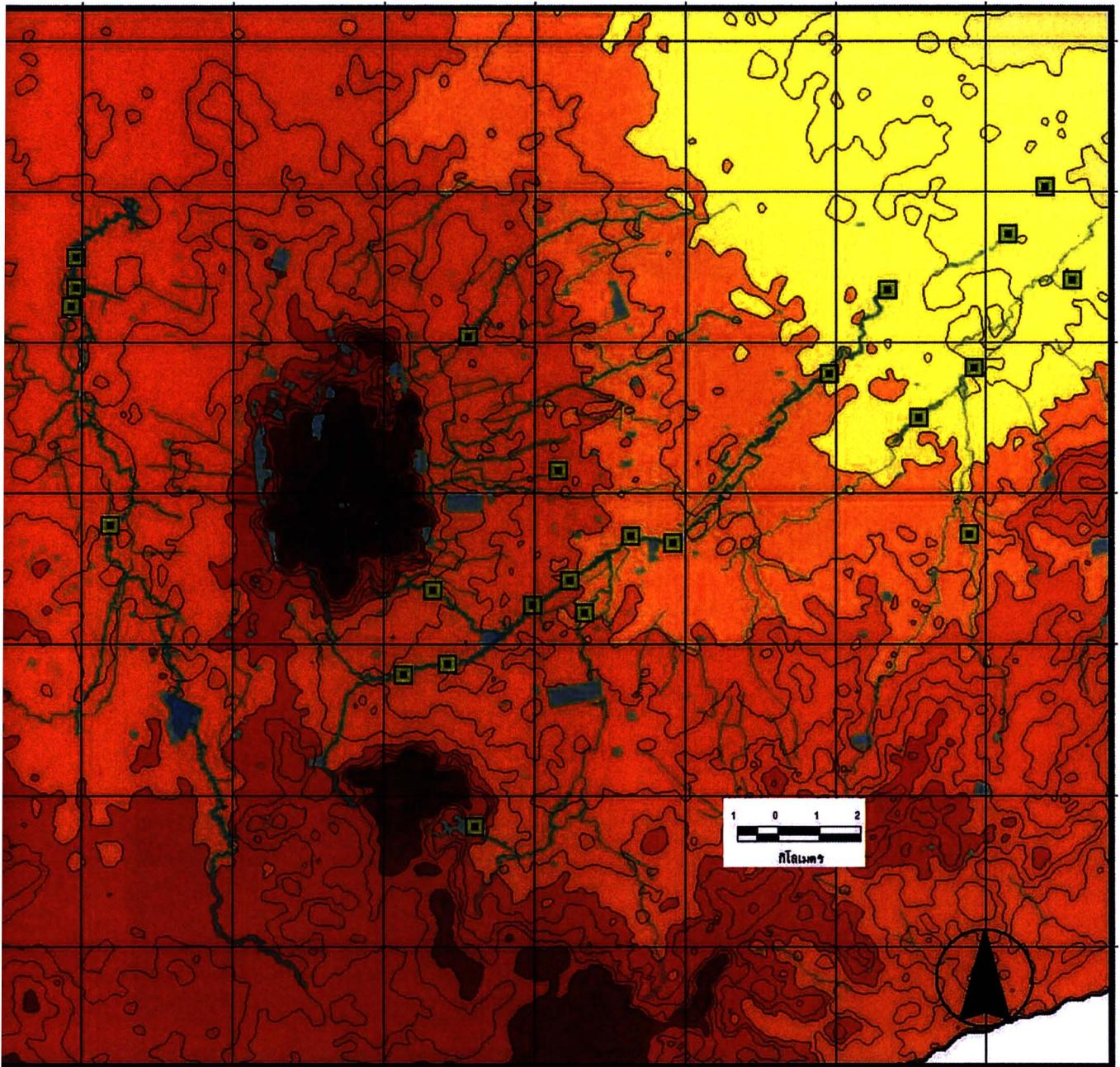
3) ระบบการสร้างบาราย (สระน้ำชุมชน) และสระน้ำขนาดเล็ก

การสร้างบารายซึ่งเป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ สร้างขึ้นโดยแรงงานมนุษย์ ในสมัยอารยธรรมเขมร ได้สร้างระบบภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่สำคัญในพื้นที่ศึกษา โดยบารายขนาดใหญ่ 2 แห่งในพื้นที่ศึกษา คือ บารายบ้านหนองบัวลาย และ บารายบ้านโคกเมืองที่เรียกว่า ทะเลเมือง ต่ำ ยังคงเป็นระบบกักเก็บน้ำไว้ใช้สำหรับชุมชน และถ่ายเทน้ำออกไปเกือบหมดตามลำรางคลองของชอยหรือเหมืองนาที่ต่อเชื่อมไปยังผืนนาได้ในช่วงที่อาจมีฝนแล้ง โดยอาศัยช่องน้ำล้น ซึ่งอยู่ส่วนต่ำของบาราย และน่าจะเคยมีการควบคุมน้ำอย่างมีประสิทธิภาพโดยเป็นประตูน้ำ ซึ่งอาจทำขึ้นด้วยไม้ ในสมัยอารยธรรมเขมรรุ่งเรืองในพื้นที่

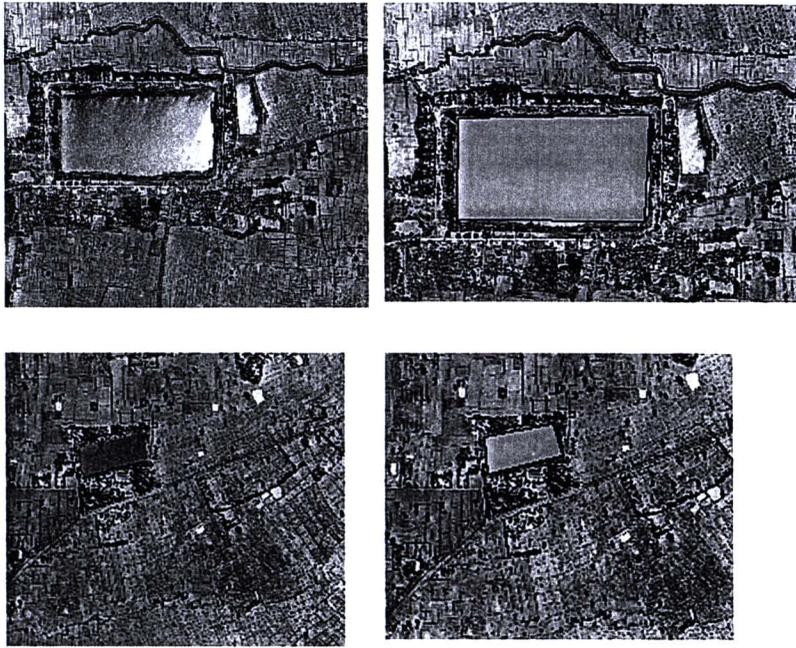
บารายที่บ้านหนองบัวลาย ตั้งอยู่บริเวณเชิงเขาพนมรุ้งด้านทิศตะวันออก ซึ่งเรียกกันว่า “หนองบัวลายหรือสระเพลง” เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ 600 x 1,000 เมตร ครอบคลุมพื้นที่ 375 ไร่ ที่ยังคงมีน้ำอยู่ สำหรับบารายที่บ้านโคกเมืองหรือทะเลเมืองต่ำนั้น มีขนาด 390 x 1,050 เมตร คิดเป็นพื้นที่ราว 230 ไร่ บารายทั้งสองแห่งทำหน้าที่รองรับน้ำที่ส่งมาจากเขื่อนที่ลำเลียงมาตามร่องน้ำหรือเหมืองนาเพื่อเข้าสู่บาราย เพื่อเก็บกักไว้ใช้สำหรับชุมชน โดยเฉพาะในฤดูแล้ง เพราะน้ำจะเหือดหายไปหมดจากระบบลำน้ำ เนื่องจากผืนดินเป็นทราย

นอกจากนี้ การสร้างบารายนั้นก็เปรียบกับการสร้างทะเลเชิงเขาพระสุเมรุ การสร้างบารายจึงเป็นภูมิปัญญาในการกักเก็บน้ำที่ผนวกเอาคติความเชื่อทางศาสนาธรรมไว้ด้วย และทำให้เกิดภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่มีอัตลักษณ์เฉพาะในสายอารยธรรมเขมร

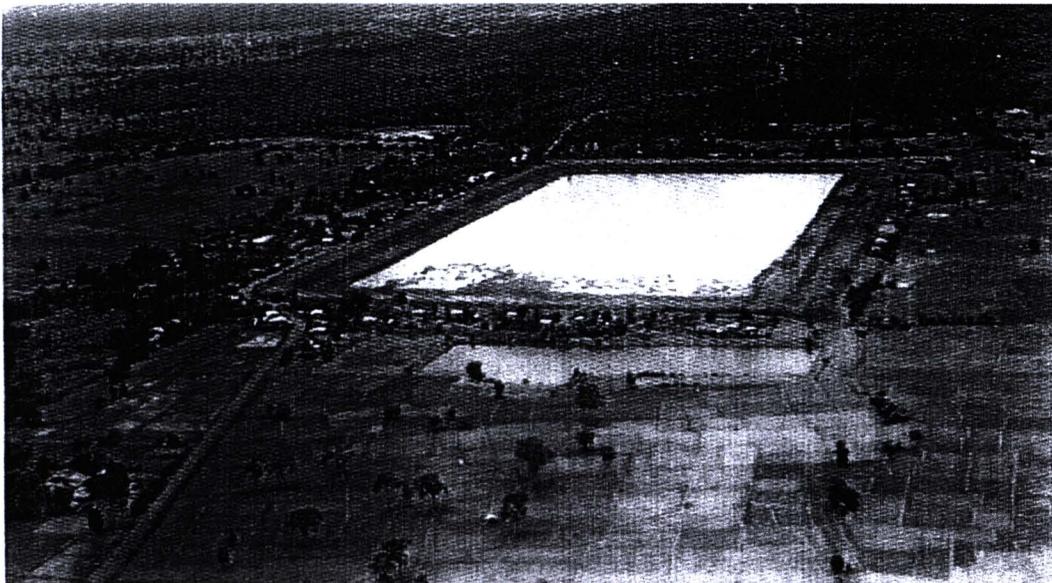
สำหรับ การสร้างสระน้ำขนาดเล็กในหมู่บ้านต่างๆ ที่มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสและสี่เหลี่ยมผืนผ้าเช่นเดียวกับบาราย ก็เป็นแนวคิดเดียวกับการสร้างบาราย และมีการขุดสร้างขึ้นจำนวนมากและกระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณพื้นที่ศึกษา โดยปัจจุบันอาศัยรดตักขุด เป็นลักษณะแหล่งน้ำของแต่ละครัวเรือนที่ในภาษาท้องถิ่นเรียกว่า ตระพัง

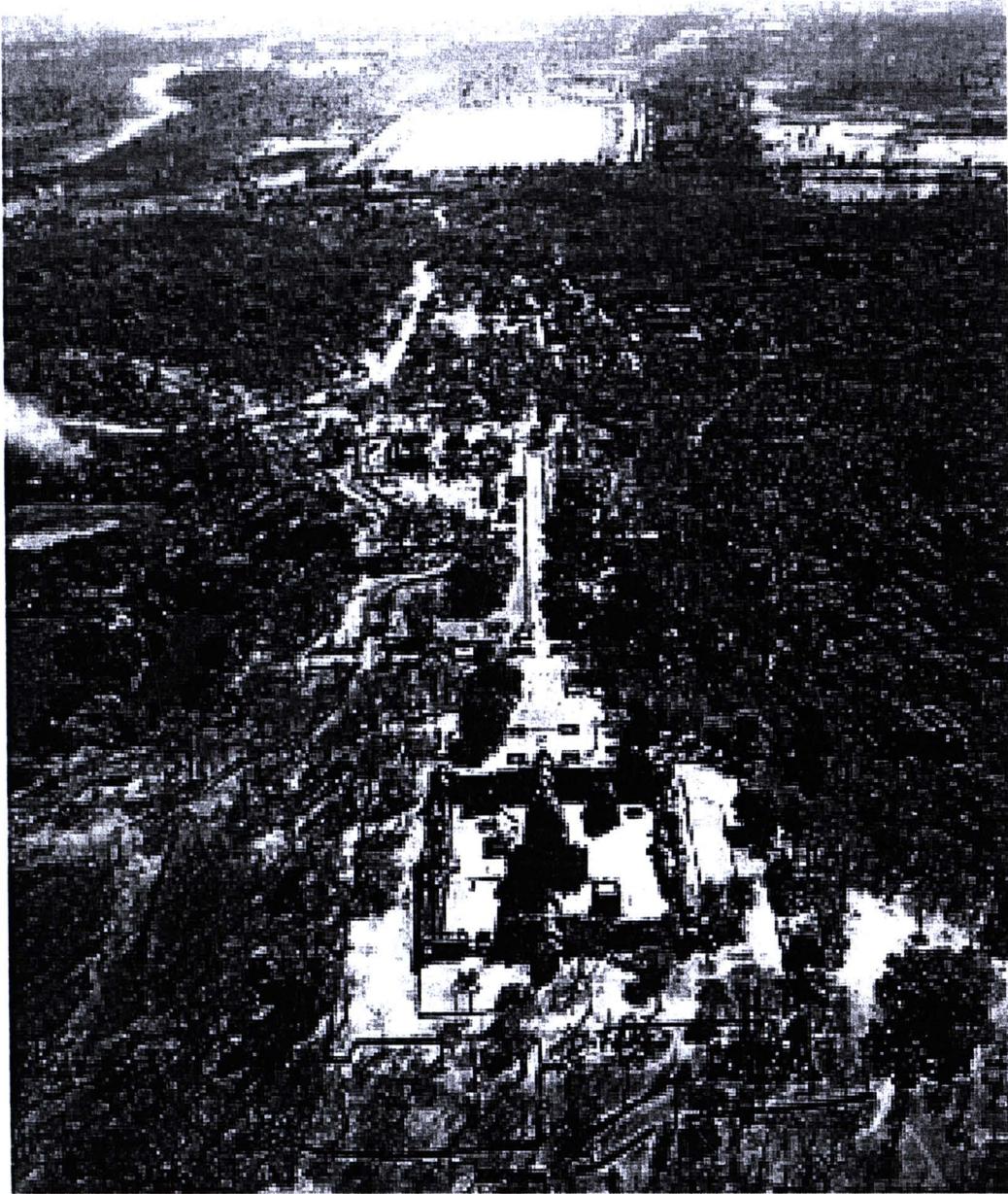
แผนที่แสดงตำแหน่งเขื่อนเชิงเขา และตำแหน่งฝายกั้นน้ำบริเวณเขาพนมรุ้งและพื้นที่รอบ
(ที่มา: สโรจินี แก้วธานี, 2551)

ภาพถ่ายทางอากาศแสดงบาราย (สระน้ำโบราณ) และสระน้ำขนาดเล็ก ซึ่งใช้เป็นสระน้ำประจำชุมชน
(ที่มาของภาพ: google.com ใน สโรชนี แก้วธานี, 2551)

ภาพแสดงถนนทางขึ้นเขาพนมรุ้ง เรียบริมฝั่งบาราย บ้านหนองบัวลาย บ้านเรือนชาวบ้านหนองบัวลายเรียงรายอยู่
ริมถนน ริมฝั่งบารายด้านทิศใต้ ประมาณกึ่งกลางของฝั่งบาราย หลังแถวบ้านเรือนที่เรียงรายอยู่นั้น จะสังเกตเห็น
ยอดสีน้ำตาลของศิลาแลงซึ่งเป็นยอดปราสาทของกษัตริย์หนองบัวลาย พุทธสถานศูนย์กลางชุมชนเขมรในอดีต

ภาพแสดงระบบนิเวศภูมิทัศน์ที่สมบูรณ์แบบ ที่มีคุณค่าสูงยิ่งสอดคล้องกับหลักเกณฑ์การเป็นมรดกโลก ทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม ของพื้นที่เขาพนมรุ้งและบริเวณโดยรอบ มีเขาพนมรุ้ง ซึ่งมีปราสาทเขาพนมรุ้ง เป็นศูนย์กลาง ต่ำลงมาเชิงเขามีเขื่อน และบาราย รวมทั้งระบบชลประทานที่หล่อเลี้ยงนาข้าวกว้างใหญ่ไพศาล ในพื้นที่ราบลุ่มริมคลองปูนและลำปะเทีย ซึ่งเป็นลำน้ำสายหลัก โดยมีภูมิปัญญาโบราณเข้าไปบริหารจัดการพื้นที่ดินและน้ำ ทำให้เกิดสมดุลใหม่อย่างยั่งยืนของระบบนิเวศภูมิทัศน์

(ที่มาของภาพ: อภิวันท์ อดุลยพิเชษฐ์, 2542)